

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

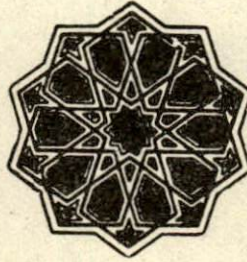

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrîzî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İran ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfişkar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMASI ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR

Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Giriş

Yerleşik Türklerin büyük çoğunluğu, VIII.-XIII. yüzyıllarda İslamlaşma sürecini önemli ölçüde tamamlamışlar, ancak Kırgız ve Kazak gibi göçebe Türk boylarında bu süreç daha sonraki yüzyıllara sarkmıştır. XIX. yüzyıl sonları seyyahları bile söz konusu Türk boylarının İslamlığı ve dindarlık düzeyleri hakkında müphem ve meşuk ifadelere yer vermişlerdir. Nitekim 1991 bağımsızlık yılı ile Sovyet rejimi sona erince Kırgız ve Kazakların, diğer Türklerle karşılaştırıldığında İslami dindarlık ve duyarlılık bakımından farklı oldukları görülmüştür.

Kırgızların İslamlaşması konusu Türk-İslam tarihinin henüz yeterince araştırılmamış meselelerinden birisidir. Herşeyden önce konuyla ilgili yeterli kaynak bulunmamaktadır. Tarihi kaynaklarda Kırgızların ne zaman ve nasıl İslamlaştığı yönünde açık ve doyurucu malumatlar yok denecek kadar azdır. Bunun yanında Hokand Hanlığı dönemi Kırgız tarihi ile ilgili arşiv malzemeleri de henüz tam olarak ortaya çıkmamıştır. İslam dönemi Kırgız tarihinin kaynaklarını Türk-İslam tarihleri, Çin tarihleri, yazılı ve sözlü Kırgız kaynakları ve Rus tarihleri olarak sayabiliriz.

Klasik Türk-İslam tarihlerinde Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. X-XIII. yüzyıl İslam coğrafya, edebiyat, tarih kitapları ve seyahatnamelerde daha çok kuzey Kırgızlardan dürü'l-İslam sınırında yaşayan topluluk olarak bahsedilmekte ve İslam öncesi inançları hakkında bazı kayıtlara yer verilmektedir. Bunun yanında, henedan tarihlerinde Kırgızlardan, bölgedeki hakim güçlerle olan siyasi, askeri, ticari veya kültürel ilişkileri oranında bahsedilmektedir.

Kırgızlarla ilgili en eski kayıtlar Çin tarihlerinde bulunmaktadır. Resmi hanedan tarihçileri başta olmak üzere Çin tarihçileri komşuları Kırgızların siyasi, sosyal, dini ve kültürel hayatı hakkında kayıtlara yer vermişlerdir.

Çalışmamızda Kırgızların kendi kaynaklarına da başvurulmuştur. Bunların başında, birinci el kaynağımız XVI. yüzyılın birinci yarısında Seyfeddin b. Damolla Şah Aksikendi tarafından kaleme alınan (son kısmını oğlu Nur Muhammed (Nevruz Muhammed) tamamlamıştır). *Mecmuatü't-Tevarih* adlı eser gelmektedir (Bu kaynak Molda Mamasabır Dosbolov, Omor Sooronov tarafından Kırgızcaya tercüme edilerek Bişkek'te, 1996'da yayınlanmıştır). Eser esasen Fergana'nın Kasan şehrindeki mutasavvıfların faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu çerçevede Tanrı Dağları ve Fergana'da yaşayan Kırgız ve Kıpçak uruğlarının sosyal ve dini hayatları hakkında malumatlar bulunmaktadır. Kırgızların "On" ve "sol" kanatlara ayrılması, halk rivayetlerinde geçen Ak uul'dan Kuy uul'a kadarki 20-23 kuşağın sırası verilmekte, ayrıca Manas Destanı'nın ilk yazılı versiyonu yer almaktadır.

Kırgızlar, göçebe toplum oldukları için, kültür ve tarihlerini XIX. yüzyıl sonlarına kadar sözlü olarak taşımışlardır. Kırgız sözlü kültürünün en önemli ve zengin mirası olan Manas Destanı bu Türk boyunun sosyal, kültürel ve siyasi tarihi hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Ancak Manas Destanı'nın Sovyet döneminde yazıya geçen veya yayınlanan versiyonlarında, büyük oranda dini motiflerin dışıradı bırakıldığını düşünüyoruz. Kırgız tarihinin en önemli kapnaklarından birisi de *Kırgız sancıralarıdır*. Sancıra, Arapça *şecere* kelimesinin Kırgızca söylenişidir. İslam ve Türk tarihi kaynaklarından şecere ve ensab kitaplarının benzeri olan sancıralarda yer alan bazı bilgiler mevsukiyet bakımından şüphe taşımakla beraber, Kırgız tarihi açısından birinci el kaynak niteliğindedir. Bizim bu çalışmamızda başvurduğumuz başlıca Kırgız sancıraları şunlardır: Osmanali Sıddıkoğlu (1875-1940), *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye*, (ilk baskısı 1913'te Ufa'da yapılmış, H. Karasayoğlu, Frunze 1990'da Kril harfleri ile yayınlamıştır); Üseyin Acı, (d. 1916, Çin Kırgızlarından) "*Kırgız Sancırası*", (ilk baskısı Arap harfleri ile Çin'de Kızıl-Su'da yapılmıştır. Abdulla Karasartov tarafından Kril harflerine aktarılarak yeni baskısı yapılmıştır. *Kırgızdar*, II, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993); Talip Molda (1849-1949), "*Kırgız Tarihi, Uruçuluk Kuruluşu, Turlü Saltlar*", (Bu sancıra 1939-40'da Aytkulu Ubukeyev tarafından Latin harfleri ile kayda geçilmiş, Kencebay Akmatov Kril harflerine aktararak yeniden yayınlamıştır. *Kırgızdar*, II, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993); S. Zakirov, *Kırgız Sancırası*, (Bişkek, 1996). Zakirov bu çalışmasını, XIX. yüzyıldan itibaren derlenen ve elyazmalar halinde Kırgızistan Elyazmalar Kütüphanesi'nde saklanan Bala Ayılçınıkı Sancırası, Alimbekovlu Tugunbay Sancırası ve Baymirza Sancırası gibi sancıralara dayanarak hazırlamıştır).

Çalışmamız büyük oranda, çoğu Rus ve Kırgız asıllı Kırgız tarihi uzmanlarının araştırmalarına dayanmaktadır. Bunlar metin içinde yeri geldiğinde gösterilmiştir.

I. KIRGIZLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. Sosyal Yapı

Tarihi en eski Türk boylarından biri Kırgızlardır. Bugün Kırgızların çoğunluğu Kırgızistan Cumhuriyeti'nde (yüz ölçümü 198.500 km²) yaşamaktadırlar. Kırgızistan'ın toplam nüfusu 4.5 milyon olup bunun 2.5 milyonunu Kırgızlar teşkil etmektedir. Ayrıca, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin-Kızılsu Kırgız Otonom Vilayeti, Pakistan ve Türkiye'de de azınlık halinde Kırgızlar bulunmaktadır.

Ruslar tarafından "Kara-Kırgız" ve "Kazak-Kırgız" olarak adlandırılan Kırgızlar, bunu, milli kimliklerini unutturmaya matuf kültür politikalarının bir ürünü olarak değerlendirmişler, asla benimsememişler ve 1920'lerin ortalarında asıl adlarına kavuşmuşlardır. Kırgız sözü tarihte ilk defa M.S. 735'te dikilen Orhun Yazıtları'nda¹ geçmektedir. Bu sözün etimolojik anlamı ve kökü hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekle beraber, yaygın kanaata, göre *kır-gezer* anlamına gelen "kır-gız" sözlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir².

Kırgızların atayurdu hakkında da farklı görüşler bulunmakla beraber³ çoğunlukla Moğolistan'ın kuzeybatı tarafındaki Kırgız-Göl, Yenisey ve Orhun ırmaklarının yukarı boyları ile Altay ve Sayan dağları kabul edilmektedir. Kırgızların bir kısmının M.Ö. 36'larda Yenisey'den çıkarak

1. Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 1998, 146.
2. Bunun yanında "kırmızı yüz" anlamına gelen "kırku"dan, "kırk-yüz" sayılarından, "Kem-Orkun"dan, "Kırk-Oğuz"dan ve "Kır-Gız"dan çıktığını ifade eden kayıtlar da bulunmaktadır. Kırgız kelimesi hakkında bkz. L. Likety, "Kırgız Kavmi İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası I*, 1925, 235-249; Pulleyblank, *The Name of Kirgiz*, *Central Asiatic Journal*, XXXIV, 1990, 98-108; Enver Baytur, *Kırgız tarihinin Leksyaları*, Bişkek, 1992, I, 27-28, 34; Üseyin Acı, "Kırgız Sancırası", *Kırgızdar II*, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993, 76-77; T. Corategin, T. Ömürtegin, "Hunnu Doorundagi Babalarımız", *Kırgızdar III*, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1995, 310-318; S. Zakirov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1996, 9-14. Ayrıca Kırkız kelimesi ve Kırgız uruğunun Hakaslar ile ilişkileri hakkında bkz. N. Ya. Bıçurin, "Bayırki Mezgilde Orta Aziyada Çaşagan Elder Turaluu Maalumatardın Cıynagı", *Kırgızdar I*, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993, çev. A. Tumenbayev, A. Abılov, 77-83; Yu. Khudyakov, "Yenisey Kırgızdarıng Tarihi", *Kırgızdar I*, çev., E. Nuruşev, 118-141.
3. Bunları üç grupta toplayabiliriz. Birinci görüşü dile getiren V.V. Barthold ve A.N. Bernştam gibi tarihçiler Batı Sibirya, Yenisey ve Orhun ırmaklarının yukarı boyları ile Altay ve Sayan dağlarının Kırgızların atayurdu olabileceği kanaatini taşımaktadırlar. V.V. Barthold, "Kırgızlar, Tarihi Oçerk", *Kırgızdar II*, çev., D. Süleymankulov, 127-128, A.N. Bernştam, "Yenisey Kırgızdarının Bizim Erıyaya Ceyin VI-X. Kılımlarda Koomduk Ekonomikalık Tuzuluşu", *Kırgızdar II*, çev., M. Kocabekov, 279 vd. İkinci görüşü savunan N. Ya. Bıçurin, Ç. Velihanov ve N.A. Aristov gibi bilim adamları ise Tanrı Dağları, Pamir Dağları, Altay Dağları, Issık Göl ve Talas boylarının Kırgızların atayurdu olduğunu ifade etmektedirler. Bıçurin, 77-83; Zakirov, 45-47. Üçüncü yaklaşım bu iki görüşü telif etmeye yöneliktir. Buna göre, Kırgızların önce Yenisey-Batı Sibirya bölgesinde yaşayıp, sonra Altay Dağları, Tanrı Dağları ve Talas boylarına geldikleri ileri sürülmekte, bir başka izah girişiminde ise

Talas taraflarına gelip yerleştikleri⁴ bazı Kırgızların, M.S. I. yüzyıl sonlarında, Çin Han İmparatorluğu'ndan kaçan Unnularla birlikte İli, Talas ve Issık Göl çevresine ve Tanrı Dağlarına geldikleri⁵ bir kısmının ise 840'larda Uygurları Moğolistan'dan kovalarken Kuça, Beşbalık, Pençul (Üç Turfan) ve Kaşgar'a göçtükleri sanılmaktadır⁶. Kırgızların Orta Tanrı Dağları ve Pamir Dağları'na geliş tarihleri tam olarak bilinmemekle beraber X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İstahri (ö. 933) ve İbn Havkal (ö. 951) Fergana, İlak ve Şaş (Taşkent) civarındaki dağları "Kırgız Dağları" olarak adlandırmaktadır⁷. Bu ifadelerden söz konusu bölgelerde Kırgızların yaşadığı anlaşılmaktadır.

"El içinde el yürür" şeklindeki Kırgız atasözünde ifadesini bulduğu gibi, dünyada etnik bakımdan başka milletlerle karışmadan varlığını devam ettirebilen millet çok azdır. Bu bağlamda, ilk çağlarda Yenisey ve Orhun ırmakları boyları ile Altay dağlarından başlayıp Tanrı Dağları'nda biten siyasi, sosyal ve kültürel ihtilatlarla bugünkü Kırgızlar ortaya çıkmıştır⁸. Eski Çin kaynaklarında Kırgızlar kızıl saçlı ve yeşil gözülü olarak tarif edilmektedir⁹. Benzeri tariflere İslam tarihçilerinin eserlerinde de rastlanmaktadır. XI. yüzyıl Fars tarihçisi Gerdizi, İbn Mukaffa'ya (ö. 757) dayanarak Kırgızların "kızıl saçlı, kızıl yüzlü ve gök gözlü" olduklarını kaydetmekte ve onları Slavlardan saymaktadır¹⁰. Ancak XI. yüzyılda yaşayan Mahmud Kaşgari, Kırgızları Çin ülkesine yakın bir Türk boyu olarak kaydetmektedir¹¹.

Kırgızlar *on (sağ) kanat, sol kanat ve içkilik* olmak üzere üç boya bölünmüşlerdir¹². Bu bölünmenin XV. yüzyılda meydana geldiği tahmin edilmektedir. Söz konusu bölünmeyle, Kırgızlar kendilerini göçebe ha-

aslında her iki bölgede iki ayrı Kırgız topluluğunun yaşamış olduğu ve tarih içinde birbirleriyle ilişki kurdukları belirtilmektedir. Zakirov, 49.

4. V.P. Makrinin, V.M. Polskih, **Kırgızistan Tarihi**, Rusçadan çev. D. Saparaliyev, B. Barkayev, Bişkek, 1995, 31.
5. Baytur, II, e3.
6. V. Barthold, "History of the Semirechye", **Four Studies on the History of Central Asia**, çev. V.T. Minorsky, Leiden, 1962, 92; Urstanbekov-Corayev, 205.
7. Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1982, 69. Khudyakov Kırgızların Tanrı dağlarına iki merhalede geldikleri kanaatını taşımaktadır. Ona göre Kırgızlar IX-X. yüzyılda Doğu Türkistan ve Moğlistan Altaylarına inmişler XV. yüzyılda Tanrı dağlarına gelmişlerdir. Yu. Khudyakov, "Yenisey Kırgızları Tarihi", çev. E. Nuruşev, **Kırgızdar I**, 238-239.
8. Bu konuda bkz. Saul Abramzon, "Kırgızdardın Emogenetikalik Cana Tarihi-Medeni Baylanışı", **Kırgızdar II**, çev. P. Kazımbayev, 294-327.
9. D.W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. N. Uluğtuğ, Ankara, 1942, 67.
10. Barthold, **Kırgızdar**, 133.
11. M. Kaşgari, **Divan-ı Lügat üt Türk**, çev. B. Atalay, Ankara, 1985, I, 28.
12. Kırgız kanatları hakkında bkz. Talip Molda, "Kırgız Tarihi, Uruçuluk Kuruluşu, Türülü Saltılar", **Kırgızdar II**, 512 vd; Useyin Acı, "Kırgız Sancırası", **Kırgızdar II**, 81; S. Zakirov, **Kırgız Sancırası**, Bişkek, 1996, 24-37; Osmanali Siddikoğlu, **Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye (Kırgız Sancırası)**, haz., H. Karasayoğlu, Frunze 1990.

yatlarına uygun olarak bir kuşa benzetirler. Daha çok kuzey Kırgızistan ve Kaşgar taraflarında yaşayan ve *Ak Oğul'dan türeyen On kanata* Tagay, Adıgine, Munguş, Sarbagış, Bugu, Monoldor, Tınımsetyit, Sayak, Çerik, Cediger, Azık, Bağış, Solto, Karabagış gibi boylar girer¹³. *Kuu Oğul'dan türeyen Sol kanata*, Saruu, Kuşçu, Munduz, Basız, Onbagış, Kıtay, Cetigen ve Töbey boyları dahildir ve bunlar daha çok Talas ırmağı çevresinde yaşarlar¹⁴. *İçkilik* adı verilen Kırgızlar ise Nayman, Kıpçak Teyit, Kesek Boston, Noygut, Döölös, Avat gibi boylardan oluşmaktadır¹⁵.

Geleneksel Kırgız toplumunda tabii lider durumunda *manap* ve *biy* adı verilen kişiler bulunurdu. Toplumun tabii, siyasi ve kimi durumlarda dini önderlerine manap denirdi. Başında buldukları boylara göre manaplar *çon* (ulu) manap, orta manap ve *çala* (küçük) manap olmak üzere üç ayrılırdı. Özellikle Kuzey Kırgızlarında geçerli olan bu yapılanmada orta ve çala manaplar çon manaba baş eğerlerdi. Askeri güce sahip olan çon manap, boyları dış düşmanlara karşı korurdu. Önceleri seçim yoluyla tespit edilen manaplık XIX. yüzyıldan itibaren miras yoluyla geçmeye başladı. Rusların bölgeyi istilası sürecinde çoğu manapların Ruslarla işbirliğine girmesi bu kurumun büyük sosyal itibar kaybetmesine yol açtı ve Sovyet döneminde manaplar halk düşmanı feodal unsurlar olarak ilan edilip ortadan kaldırıldılar¹⁶.

Uruğ aksakallarından çıkan ve aymağı biyleyen (yöneten) kişiye *biy* denirdi. Biylik çoğunlukla tevarüs yoluyla geçerdi. Biyler özellikle dini işlere ve hukuki davalara bakarlardı ve daha çok örfe göre hüküm verirdi. XVII-XIX. yüzyılda biyler aynı zamanda uruğ başçısı, siyasi önder ve kadı konumuna yükseldiler. Biy mahkemeleri 1918'de Sovyetler tarafından kaldırıldı¹⁷.

Küçük Kırgız toplulukları bugünkü anlamda muhtar görevi yapan *aksakal* tarafından yönetilirdi. Uruğların ortak sorunlarını çözmek için aksakallardan oluşan "*uruğ şurası*" veya "*aksakallar keneşi*" toplanır, aldığı karar manapların tasdikine sunulurdu. Kırgızlarda bir atanın yönetiminde birlikte yaşayan bir büyük aile veya 6-10 arası küçük aileden oluşan en küçük toplum ve yönetim birimlerine *ayıl* denirdi. Küçük bir köy niteliğindeki ayıl mensupları arasında sıkı bir dayanışma ruhu vardı¹⁸. Kırgızlardaki bu sosyal yapı bazı küçük değişmelere rağmen hala devam etmektedir.

13. B.Y. Urstanbekov-Corayev, T.K. Corayev, *Kırgız Tarihi*, Frunze, 1990, 134.

14. Urstanbekov-Corayev, 160.

15. Urstanbekov-Corayev, 64.

16. Urstanbekov-Corayev, 113; H. Karasayuuu, *Kamus Naamadan Corop*, Bişkek, 1992, 44.

17. Urstanbekov-Corayev, 29; F. Bakırov, *Çar Türkistanında Sud, Şeriat, Adat*, Taşkent, 1967, 30-36.

18. Laslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, 55.

2. İslam Öncesi Dini İnançlar

İslama girmeden önce, diğer Türk boyları gibi, Kırgızlar da eski Türk inançlarına sahiptiler. Bunun yanında bazı Kırgızların Maniheizm, Budizm ve Nasturi Hıristiyanlığını kabul ettikleri ileri sürülmektedir¹⁹.

Çin kaynaklarına göre eski Kırgızlar çok tanrıya taparlar ancak bunlar, sadece su ve ağaç tanrılarına kurban keserlerdi. Aynı zamanda, "Gan" adını verdikleri bir nevi din adamı niteliğindeki sihirbazın sözlerine inanırlar, ölünün çevresinde üç defa dönerler ve cesedi yakıp kemiklerini toplayıp bir yıl sonra gömerlerdi²⁰.

X-XIII. yüzyıl İslam kaynaklarında da Kırgızlarda dini hayat hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. X. yüzyıl gezginlerinden Ebu Dulef, Kırgızların bir ibadethanede, güneye dönerek kendi dillerinde vezinli ilahiler okuyup Tanrı'ya ibadet ettiklerini ve yılda üç bayram yaptıklarını yazmaktadır²¹. Bunun yanında, XI. yüzyıl tarihçilerinden Gerdizi (ö. 1053) Kırgızların, ateşin maddi ve manevi pisliklerden temizlediğine inandıklarını ve bu inancın gereği olarak ölülerini yaktıklarını ifade etmektedir²². O ayrıca Kırgızların öküz, rüzgar, kirpi, saksığan ve güzel görünümlü ağaçlara, Satürn ve Çoban yıldızına taptiklarını, Mars'ı kötülük kaynağı olarak gördüklerini belirtmektedir. Yine onun kayıtlarına göre, Kırgızlar arasında "Fagitun"²³ adı verilen bir adamın dini faaliyetlerde bulunduğu, o gelince büyük bir eğlence tertiplenip içki içildiği ve onun kendinden geçmesi üzerine ondan bir yıl içinde olacak olaylar hakkında bilgi sorulduğu ve cevaplar alındığı bilinmektedir²⁴.

Kırgızların *Kök (Gök) Teniri* başta olmak üzere *Kün (Güneş) Teniri*, *Ay Teniri*, *Su Teniri*, *Cer (Yer) Teniri*, *Od (Ateş) Teniri* gibi çeşitli küçük

19. Kaçkınbay Artıkbayev, "Kıtay Kırgızdarının Tarihi İlimpozu", *Kırgızdar I*, 301; Baytur, I, 121. Ancak Barthold Kırgızların Budizmi din olarak tanıdıklarının söylemeyeceğini belirtmektedir. *Kırgızdar*, 151.
20. Eberhard, 69.
21. Urstanbekov-Corayev'den naklen, 275; İnan, 8.
22. XII. yüzyıl coğrafyacı ve gezgini İdrisi (ö. 1166) de Kırgızların ölülerini yakıp Menhar Irmağı'na attıklarını kaydeder. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, 101'den naklen. Genelde Türkler özelde Kırgızlar arasında, Mazdeizm'in bir unsuru olan ateşe tapma ve ölüleri onunla yakma hakkında bkz. A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul, 1983, 48, 188; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul, 1994, 185-188.
23. Bu kelimenin "Allah'ın Peygamberi" manasındaki Sogdca bir sözün bozulmuş şekli olduğu belirtilmektedir. Bkz. Roux, 53. XIII. yüzyıl edebiyatçısı H. Avfi (ö. 1233) de bu şahsı adını "Masum" olarak vermektedir. Şeşen, 91'den naklen.
24. Barthold, *Kırgızdar*, 149; Urstanbekov-Corayev'den naklen 276; İnan, 8. Aynı bilgiler Şereffuzaman Tahir el-Mervezi'nin 1120'de yazdığı Tabaiu'l-Hayavan adlı eserinde tekrarlanmaktadır. Bkz. Ömürkul Karaev, "Bayırkı Türk Estelikleri Cana Arap-Pers Avtorları Kırgızdar Cana Kırgızistan Conündö", *Kırgızdar I*, 96.

tanrılara ve ata ruhlarına inandıkları, ancak bunlardan sadece Kök Teniri'yi bütün tenirilerden üstün tuttıkları ve kainatın kaderinin onun ilinde olduğuna inandıkları belirtilmektedir²⁵.

Kısaca ifade ettiğimiz gibi, İslam öncesi Kırgız dini inançları eski Türk dini çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu dönemdeki Türk dininin, Kırgız dini inançlarında görüldüğü gibi, tabiat güçlerine inanma, Gök tanrıya inanma ve atalar kültü olmak üzere üç unsur taşıdığı bilinmektedir²⁶. Bazı tarihçiler tarafından İslam öncesi Kırgız inançları şamanlık olarak adlandırılmakla beraber²⁷ bu inancın bir vecd ve istiğrak (extase) tekniği, bir başka yaklaşımla ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek suretiyle gelecekte haber verme şekli olduğu kabul edilmektedir²⁸.

3. Siyasi Tarihçe

Kırgızlar hakkında ilk kayıtları içeren M.Ö. 201 tarihli Çin kaynağında, bölgenin güçlü devleti olan Hunların Kırgızları hakimiyet altına aldıkları belirtilmektedir²⁹. Bunun yanında, Çin Doğu Kitan İmparatorluğu tarihçisi Simaçyen (M.S. 145-186)'in *Tarihnamesi*'nde ve yine aynı dönem tarihçisi Bangu *Han Yılnamesi*'nde Kırgızlardan bahsetmektedir³⁰.

Tarihte en az devlet kuran Türk boylarından birisi Kırgızlardır. Bununla beraber Çin kaynaklarına göre Kırgızlar M.Ö. II-I. yüzyıllarda Doğu Tanrı Dağları ile Sayan Dağları arasındaki bölgede *Kien-Kuen* adında bağımsız bir devlet kurmuşlarsa da uzun süre siyasi hakimiyet sağlayamamışlardır. Yenisey ırmağı boyunda M.S. 480'li yıllarda kurulan ve bazı aralıklarla X. yüzyıla hüküm süren *Yenisey Kırgız Kağanlığı* bu güne kadar bilinen en uzun ömürlü ve güçlü Kırgız devletlerinden birisidir³¹. Kısa sürede bölgenin önemli güçlerinden biri haline gelen Kırgız Kağanlığı M.S. 560'a doğru gevşek bir yönetimle Göktürlere bağlanmıştır³².

Kırgızlar VIII. yüzyıl ortalarında Uygurların hakimiyetine girmişlerdir. 744'te Göktürk Devleti'ni yıkarak bölgeye hakim olan Uygurlar, 758'de Kırgızları da tabiyetlerine almışlar, ancak onların kendi kağanları

25. Baytur, I, 121. Ayrıca eski Kırgız inançları için bkz. Kalıbek Baycigitov, *Kırgız Miftleri, Ulanıştarı Cana Legendeları*, Frunze, 1985. Türklerdeki Gök Tanrı inancı hakkında bkz. Roux, 90-102.
26. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, 40.
27. Barthold, *Kırgızdar*, 151; Useyn Acı, *Kırgız Sancırası*, 114; Baytur, I, 121; İnan, 9.
28. Mircea Eliade, *Shamanism*, çev. W.R. Trask, New-York, 1994, s. XIX; Kafesoğlu, 40. Ayrıca şamanlık hakkında tartışmalar için bkz. Sadettin Buluç, "*Şaman*", İ.A. X, 320.
29. Makrinin-Holskih, 29.
30. Baytur, I, 25.
31. Baytur, I, 73-74.
32. Baytur, I, 72-96; T. Nasırdintegin, *Bars Bek Kırgızdardın Kagani*, Bişkek, 1993; Urstanbekov-Corayev, 101.

tarafından yönetilmelerine izin vermişlerdir. Bu statüde, Kırgız yöneticiler kendi ferman ve kanunları ile teb'alarını idare etmişler, dış ülkelerle ilişki kurmuşlar ve kendi ordularına sahip olmuşlardır. Söz konusu dönemde Uygurlar ile Kırgızlar arasında siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmiş, iki taraf birbirlerinin ilerlemesi için karşılıklı yardımda bulunmuşlardır. Bu çerçevede, Kırgızlar, Uygurların Tibetliler, Çinliler ve Araplar ile olan ticari münasebetlerine aracılık etmişlerdir³³.

Bununla beraber, 820-840 tarihleri arasında gerginleşen Kırgız-Uygur ilişkileri Kırgızların bağımsızlık mücadelesi başlatmalarına yol açmıştır. Merkezi idarenin sosyal ve ekonomik politikalarından memnun olmayan Uygurların da desteğini alan Kırgızlar, 840'da yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu ile Uygur Kağanlığı'nın başkenti Orda-Balık'a girerek bu devlete son vermişlerdir³⁴.

IX-X. yüzyıl Kırgız tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu dönemde Kırgızlar tarih sahnesine siyasi ve askeri bir güç olarak çıkmışlar ve bölgelerinin siyasi ve sosyal hayatının en belirleyici unsurlardan biri haline gelmişlerdir. Nitekim Barthold bu dönemi haklı olarak "*Ulu Kırgız Devleti Dönemi*" olarak adlandırmış³⁵ Yu. Khudyakov da "*Kırgız tarihinin yıldızının parladığı saat*" değerlendirmesiyle bu kanaata katılmıştır³⁶. Kırgızların bu dönemdeki hakimiyeti Güney Sibiryaya, Moğolistan, Baykal boyunun büyük bir kısmı, İrtiş ırmağı boyu, Kaşgar, Issık Göl ve Talas'a kadar uzanmış, hatta Kırgızlar Çin Tang İmparatorluğu'nun iç işlerine karışır ve taht kavgalarında taraf tutar hale gelmişlerdir. Ancak bu denli geniş topraklarda farklı kültürler ile yaşayan toplulukları yönetecek düzeyde tecrübe ve birikimleri olmadığından hakimiyetlerini fazla sürdürmemişler ve yönetimleri altındaki topluluklar küçük devletçiklere bölünmüştür³⁷.

Karahanlılar, Kırgızların önemli bir kısmını 1007'de hakimiyet altına almışlardır³⁸. Bu arada Yenisey bölgesindeki bazı Kırgız boyları, X. yüzyıl başlarında Kuzey Çin'de bir siyasi ve askeri güç olarak ortaya çıkan Hitayların hakimiyetine girmişlerdir. Daha sonra bunların devamı mahiyetindeki Karahıtaylar 1130'da bu Kırgızlarının topraklarını istila etmişlerdir³⁹.

Kırgızlar XIII. yüzyıl başlarında Moğollara boyun eğmişlerdir. Cengiz Han 1207'de Yenisey Kırgızlarını yönetimine bağlamıştır. Bu tarihten sonra Kırgızların bazı başarısız isyan girişimleri olmuşsa da 1218'deki

33. Baytur, I, 90.

34. Baytur, I, 91.

35. Barthold, Kırgızdar, 142.

36. Khuldyyakov, Yenisey Kırgızdarı, 200.

37. Urstanbekov-Corayev, 102.

38. Baytur, II, 10-14.

39. V.V. Barthold, "*Kara-Hıtaylar*", İ.A., VI, 273-276.

son isyan da bastırılarak Kırgızlar kesin hakimiyet altına alınmıştır⁴⁰. Daha sonra kurulan Çağatay Devleti Kırgızların tamamına yakınına kendine bağlamıştır. Kırgızlar esas olarak XIII-XVII. yüzyıllarda Moğol hakimiyetinde yaşamakla beraber zaman zaman bağımsızlık denemelerinde bulunmuşlar ve kısa süreli siyasi birlikler kurmuşlardır. Söz gelimi XV. yüzyıl başlarında Cengiz Han hanedanının zayıflaması üzerine Yenisey ve Altay Kırgızları Tatarların hakimiyetindeki Sibir Hanlığı'na katılmışlar, bu hanlık 1580'li yıllarda Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır⁴¹. Aynı şekilde XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın başında Kuzey ve Orta Tanrı Dağları Kırgızları 1470-1480'lerde *Kırgız Hanlığı* diye adlandırılan devletlerini kurmuşlardır. Bu hanlığın başında, Ahmed Han/Alaca Han (1484-1504), Sultan Halil Han (1504-1516) ve Muhammed Kırgız Han (1517-1533) bulunmuştur. Ancak son hanın 1533'te Moğollara esir düşmesiyle bu devlet sona ermiştir⁴².

Yine XIV. yüzyılın son çeyreğinde Emir Timur (1336-1405) 1370-1371'de Tanrı Dağları Kırgızlarını hakimiyetine almıştır⁴³. Daha sonra Kırgızların bir kısmı 1425'lerde Fergana vadisinde Ebu'l-Hayr'ın kurduğu Özbek devletinin egemenliğine girmişler, ancak Ebu'l-Hayr Kırgızları Moğollara karşı yeterince koruyamayınca onlar Kazak bozkırlarına çekilmişlerdir⁴⁴.

Kırgız Hanlığı'nın dağılmasından sonra Kırgızlar bazen Moğolların, bazen Kalmukların (Oryatlar) bazen de Rusların boyunduruğuna girmişlerdir. Kırgızları "Barut" diye adlandıran Kalmuklar 1683-85'te Kırgız topraklarını istila etmişlerdir⁴⁵. Bunun üzerine Kırgızların bir kısmı Doğu Türkistan'a göçmüştür. Ancak 1703'te Ruslarla anlaşılan Kalmuklar, bazı Kırgız boylarını Yedi Su (Semireçye) güneyine göçe zorlamışlar ve burada yaklaşık 3-4 bin çadır Kırgız toplanmıştır⁴⁶. Bunun yanında, 1758'de Mançurlar Kalmukları yenince Kaşgar taraflarındaki Kırgızların büyük çoğunluğu eski topraklarına dönmüşlerdir. Bu tarihten itibaren Çin'e tabi olan Kırgızlar gevşek bir yönetimle kendi yöneticilerinin hakimiyetinde kalmışlardır⁴⁷.

Güney Kırgızları XVIII. yüzyılın başlarında Hokand Hanlığı'na bağlanmışlardır. Kırgızlar özellikle hanlık ordusunda ileri kademelere yükselmişler, askeri teşkilatlara tamamen hakim olarak neredeyse devletin

40. V.V. Barthold, "*Kırgız*", *EI* (New Edition), 134.

41. Baytur, II, 46.

42. Urstanbekov-Corayev, 105.

43. Makrinin, *Polskih*, 143; Boribay Ahmedov, *Emir Timur'nu Yad Etip*, Taşkent, 1996, 326.

44. Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996, 200.

45. T.N. Ömerbekov, T.K. Corategin, *Kırgızların Cana Kırgızstandın Canı Doorodogu Tarihi (XVII-XVIII. Kırım Başı)*, Bişkek, 1995, 11.

46. Barthold, *Kırgız*, 134.

47. Seyyid Mübaşir Süleyman Kasani, *Orta Asya Tarihi*, Medine, 1991, II, 201-202.

sahibi durumuna gelmişlerdir. Öyle ki, bu konumu göz önünde bulunduran 2-3 bin çadırılık Kırgız XVIII. yüzyıl ortalarında Yenisey'den çıkararak İli vadisine yerleşmişlerdir⁴⁸.

Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar Kırgız topraklarını işgal etmeye başladılar. Verimli topraklara mustahkem kaleler kurdular ve buralara Rus göçmenler yerleştirdiler. 1847'de Kopak, 1854'te Almaata'da (Verniy) birer kale inşa ettiler. Kuzeyde Uzun Ağaç, Bişkek ve Tokmak'ı aldılar ve 1861'de İssik Göl civarını işgal ettiler. 1862'de Bişkek'te bir askeri garnizon kuran Ruslar Kuzey Kırgızistan'ın büyük bölümünü aldılar. Daha sonra 1876'da Hokand Hanlığı topraklarına tamamen sahip olup siyasi varlığına son verdiler. Bu düzenlemede Kırgız topraklarının büyük bölümü Fergana Vilayeti'ne dahil edilerek Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı. 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında 1918'de Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulup burada *Kara-Kırgız Muhtar Bölgesi* oluşturuldu. 1924'te Orta Asya'nın milli devletlere bölünmesi aşamasında *Kırgızistan Muhtar Cumhuriyeti* kuruldu. Bu devlet 1936'da **Kırgızistan SSC** adını alarak Sovyetler Birliği'nin bir üyesi oldu⁴⁹.

II. KIRGIZLARIN İSLAMLAŞMASI

İslamın dünyaya yayılma süreci ve İslamlaşmayı sağlayan faktörler konusunda çeşitli görüşleri ileri sürülmektedir⁵⁰. Bunların tartışmasına girmeden, söz konusu gelişmeyi şöyle özetleyebiliriz. Tarihe baktığımızda bir coğrafya ve halkın İslam hakimiyetine grimesi *önce fetih sonra tebliğ* veya *öncü tebliğ sonra fetih* olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Her iki yolla da İslam hakimiyetinin sürekli ve kalıcı kılınabilmesi için İslamın inanç, ahkam ve kültürünün söz konusu bölgede yaygınlaştırılması gerekli görülmüştür. Dışarıdan gelen müslümanların bölgede sağladığı siyasi hakimiyetin bir inanç ve kültür inkılabı ve hakimiyetine dönüşebilmesi için toplumun kafasını ve gönlünü fethetmek elzem olmuştur.

İslamlaşma süreci genellikle şöyle gerçekleşmiştir: Müslüman fatihler bazan bir bölgeyi fethedip İslam mübelliğlerine açarken, bazan da İslam mübelliğleri yerel yöneticilerin birini veya birkaçını İslama kazatarak, halkın kendi yöneticileri tarafından İslama davetini sağlamışlardır. Yeni fethedilen bir bölgenin İslamlaşmasına yardımcı olmak için müslüman gaziler, tüccar, ulema, sufiler, şairler, mimarlar vb. kadrolar durumdan görev çıkarmışlar, bölgeye yeni inanç, düşünce, ticari meta ve mimari anlayış getirerek sosyal, kültürel ve ekonomik hayati

48. Saray, 202.

49. R.R. Arat, "Kırgızistan", İ.A. VI, 739.

50. Bu konudaki tartışmalar ve teoriler için bkz. F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen, 1950; D.C. Dennett, *Conversion and the Poll-tax in Early Islam*, Chambridge, 1950; R. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Chambridge, 1979.

canlandırmışlardır. Bunlara müslüman yöneticiler kucak açmışlar, çalışmak için imkan hazırlamışlardır. Kısa sürede camiler ve etrafında birer İslam kolonisi şeklinde kasabalar kurulmuş, gazi askerler ve tüccar bölgede toprak ağası durumuna gelmişler ve yerli halk ile entegre olmuşlardır. Bu arada özellikle sufiler kırsala yönelerek tebligata başlamışlardır. Böylece belirleyici özellikleri korunmak üzere İslam kültürü yerel şartlara uygun bir hüviyet almış ve bölge İslamlaşmıştır.

Burada cevaplandırılması gereken esas soru bir topluluğa İslam inancının nasıl tanıtılıp kabul ettirildiğidir. Başka bir ifade ile halkın İslamlaşmasını sağlayan başlıca faktörler neler olmuştur? Bunları üçe ayırabiliriz.

1. Dini Faktörler: İslam dini bireysel gayretlerle başta kadı, müftü ve muhtesip gibi resmi görevliler olmak üzere alimler, sufiler, şairler, tüccar, kısaca ilgili her müslüman tarafından örnek bir şekilde yaşanmış; sade, basit ve mantuki bir kurgu içinde yerli halka anlatılmıştır.

2. Siyasi Faktörler: İslam gayri müslimlere müslümandan aşağı bir konum olan zımni statüsü vermiştir. Bunun yanında müslüman yöneticiler yerli halka yönelik zaman zaman zulme varan uygulamalara başvurmuşlardır. Bu durum karşısında halk isyan ederek kurtulmayı başaramayınca Arapların siyasi iktidardaki tekeline kırmak için ihtida ederek en azından teoride Araplarla eşit statüye gelmiştir. Böylece iktidara sızma ve iktidarı paylaşma imkanını yakalamıştır. Ayrıca bazı fırsatçılar İslam iktidarında yükselmenin baş şartının müslüman olmak olduğuna inanarak İslama girmişlerdir. Bunun yanında bazen siyasi iktidarların halkı zorla müslüman yapma girişiminde buldukları da bilinmektedir.

3. Sosyal Faktörler: İslam tarihinde Avrupa'da olduğu gibi gettolar görülmemekle beraber, İslam hukukunun bazı hükümleri ve müslüman yöneticilerin kimi uygulamaları gayri müslimleri İslama yöneltmiştir. Söz gelimi, gayri müslimin mahkemede şehitliğinin kabul edilmemesi, bazı kıyafetlerin ve ata binmenin yasaklanması gibi uygulamalardan kurtulmak için yerli halktan bir kısmı İslama girmiştir. Gayri müslim teb'a, hakim müslüman nüfusa, başka bir ifade ile ümmete katılarak bir yandan bazı hukuki, idari ve sosyal kısıtlamalardan kurtulurken, öte yandan sosyal ve ekonomik imkanlar elde etmiştir.

4. Ekonomik Faktörler: Başta cizye ve haraç gibi vergilerden kurtulmak, bunun yanında müslüman tüccar, esnaf ve zenaatçılarla işbirliği imkanlarını yakalamak ve ekonomik iktidara ortak olmak için yerli halktan önemli bir bölüm İslama girmişlerdir.

Yukarıdaki genel değerlendirmeler bölgelere göre farklılık arz etmekle beraber bu çerçevede Kırgızların İslamlaşmasına bakabiliriz. Bu Türk boyununda İslamlaşmanın süreci ve faktörleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Çoğu Rus asıllı olan Sovyet dönemi Kırgız tarihçilerinin bu konudaki görüşlerini dört grupta toplamak mümkündür.

1. XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başı: Bu görüşü savunanların ileri gelenlerinden S. Zakirov ve K.İ. Petrov'a göre Kırgızlar XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yeni dalgalar halinde Tanrı Dağları'na göçme sürecinde İslamı kabul etmişlerdir. Bu dönemdeki Kırgız feodaller halk üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirebilmek için yeni bir ideolojiye ihtiyaç duymuşlar ve bunu İslam ile karşılamışlardır⁵¹.

2. XVI-XVII. yüzyıllarda *mutasavvıflar Yoluyla*: Başta Kırgız tarihçi S. Mambataliev olmak üzere bazı araştırmacılar Kırgızların özellikle XVI. yüzyıldan başlayarak Nakşibendiyye ve Kadiriyye tarikatları temsilcilerinin irşad ve tebliğ faaliyetleri sonunda Müslüman olduklarını ileri sürmüşlerdir⁵⁴.

3. XVII. yüzyılın ikinci yarısı-XVIII. yüzyıl başı: Bu kanaat daha çok B. Camgırçinov, S.M. Abramzon ve S.B. Dercanov tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre Kalmuklardan kaçarak güneye inen Kırgızlar Fergana, Semerkant, Buhara ve Kaşgar Müslümanları ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri sonunda İslamı kabul etmişlerdir⁵².

4. XVIII. yüzyılda *Hokand Hanlığı döneminde*: K. Üseynbayev ve T.C. Balyalieva tarafından dile getirilen bu görüşe göre, XVIII. yüzyıldan itibaren Kırgızları hakimiyeti altına alan Hokand Hanlığı Kırgız manapları ve biyleri ile işbirliği yaparak bu halkı zorla İslamlaştırmıştır⁵³.

Bu görüşlerin hepsinde Kırgızların İslamiyeti kabul etme süreci, yerel dinlerin hakim olduğu kuzeydeki Yenisey bölgesinden, İslam inanç ve kültürünün hakim olduğu güneydeki bölgelere göç ve yerleşik hayata

51. S. Zakirov, "Kocacas" Eposunun Keebir Meseleleri, Frunze, 1960, 13; K.İ. Petrov, *Oçerki Feodalnikh Otnoşehniy u Kirgizov v XV.-XVI. Vekah*, Frunze, 1961, 131. A. İnan da Kırgızların İslamlaşmasının XVI. yüzyıldan sonra gerçekleştiği kanaatini taşımaktadır. *Manas Destanı*, 6.
52. B. Camgırçinov, *Kırgızı v Sostav Rossii*, Moskova, 1959, 79; S.M. Abramzon, *Kırgız i ikh Etnogeneticeskiye i İstoriko-Kulturnie Suyazı*, Frunze, 1990, vd.; S.B. Dercanov, "İslamning Kırgızistanga Taraluu Ereşelikleri", *Sovettik Şığış Respublikalarında İslam*, haz., K.Ş. Şulembayev, Almatı, 1987, 52 vd. V. Barthold, XVII. yüzyılda kaleme alınan bazı tarihlere dayanarak Kırgızların büyük kitlelerinin henüz bu dönemlerde Müslüman olmadığını belirtmektedir. Barthold, *Kırgızdar*, 174. Öte yandan A. Bennigsen Kırgızlar arasında İslamlaşma prosesinin XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana geldiğini kaydetmektedir. A. Bennigsen, Ch. L. Quelquejay, *Sufi ve Komiser*, çev. O. Türer, Ankara, 1988, 271-272.
53. K. Usenbayev, *Obşestvenno-Ekonomičeskie Otnaşenia Kirgızov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*, Frunze, 1961; 3; T.C. Balyalieva, "Dini İşenim, Salt Sana, Urp Adatlar", *Kırgız SSR Ensiklopediyası*, Frunze, 1983, 385-387.
54. S. Mambataliev, *Sufizm Cana Anıng Kırgızstandağı Akımdarı*, Frunze, 1972. Bu kanaat kısmen Pekin Üniversitesi Şarkiyat Bölümü öğretim üyelerinden Kırgız tarihçi Enver Baytur tarafından da paylaşılmaktadır. Bkz. Baytur, II, 73-79. N. Devlet yde bu topluluğun İslamiyeti kabulünün XV. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başlarında Fergana'dan başladığını ve XVIII. yüzyılda tarikatlar vasıtasıyla tamamlandığına işaret etmektedir. *Çağdaş Türkiler*, 367.

geçmek olarak vurgulanmaktadır. İslamlaşma faktörü, birinci görüşte, fedodaların halkı sömürmek için yeni ideoloji ihtiyacı, ikincisinde güneydeki müslüman halk ile siyasi, ticari, kültürel ve sosyal ilişkiler, üçüncüsünde ise Hokand Hanlığı ile Kırgız manapların menfaat birliğidir. Burada Kırgızların İslamlaşma süreci konusunda ileri sürülen görüşler büyük ölçüde olayı açıklamakla beraber, faktörlerle ilgili yaklaşımlar Marxist ideolojinin bir ürünü izlenimi vermektedir.

Biz Kırgızların İslamlaşma sürecinin, büyük Türk kitesinin bu dini benimseme dönemi olan X. yüzyıldan başlatılması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak diğer Türk boylarının İslamlaşması ile kıyaslandığında Kırgızların İslamı büyük çoğunluk olarak benimseyip özümsemelerinin daha geniş bir zaman dilimine (X-XVIII. yüzyıllar) yayıldığı söylenebilir.

Bu durumda Kırgızların İslamlaşma sürecini Karahanlılar, Çağataylar ve Hokand Hanlığı dönemleri olmak üzere üç zaman diliminde incelemenin uygun olduğunu düşünüyoruz.

1. Karahanlılar Dönemi (840-1212)

Kırgızlar, Karahanlılar yönetiminde Tanrı Dağları, Pamir Dağları, Talas Irmağı boyları ve Issık Göl'ü kapsayan Yedi Su bölgesinde yaşamışlardır⁵⁵.

İslam Türkistan Türklerine VII. yüzyıl sonlarında ulaşmıştır. Bu dönemde büyük Kırgız kitesi Yenisey bölgesinde yaşamakla birlikte, Tanrı Dağlarında uzun zamandan beri bazı Kırgız boylarının yaşadığını kabul edersek bu bölgedeki Kırgızların müslümanlarla karşılaştıklarını söylemek mümkündür. Öte yandan Yenisey Kırgızların IX. yüzyıl ortalarından itibaren, her üç yılda bir defa gelip geçen Arap kervanlarıyla ekonomik ilişki içine girdikleri kaydedilmektedir⁵⁶. Bu ilişkiler sonunda Tanrı Dağları ve Yenisey Kırgızları arasında bireysel düzeyde İslamı kabul edenler olsa bile, topluca veya gruplar halinde İslama girdiklerine dair elimizde şimdilik bilgi mevcut değildir.

Satuk Buğra Han'ın 944-945'te Samani sufilerinin etkisiyle İslamı kabul edip Abdülkerim adını almasıyla birlikte Karahanlılar Türkistan'da ilk Türk-İslam devleti niteliğini kazanmış, bu tarihten itibaren Türkler arasında İslamlaşma hızlanmıştır. Satuk Buğra Han'ın oğulları Musa Tonga İlig Han ve Baytaş Arslan Han (Süleyman) dönemin büyük sufilerinden Ebu'l Hasan Muhammed b. Sufyan el-Kalamati'nin irşadlarıyla İslama sarılmışlar, zaman zaman kılıç da kullanarak İslamı yaymaya çalışmışlardır. Bu çabalar sonunda 960'da 200.000 çadırılık bir Türk kitesi

55. Baytur, II, 14.

56. Barthold, Kırgızlar, 143; aynı yazar, *the Semirechye*, 1962, 91-92.

İslamı din olarak seçmiştir⁵⁷. Yine Karahanlılar döneminde 1044'te, çoğu Tibet taraflarından gelen Türk boyları olmak üzere 10.000 çadırılık bir topluluğun İslama girdikleri kaydedilmektedir⁵⁸. Kırgız tarihçilerinden bazıları söz konusu bölgelerde yaşayan Kırgızların bu iki toplu ihtidaya katılmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmektedirler⁵⁹. Yine bu dönemde X. yüzyılda Buhara'dan Çin'e giden gezgin Sayam Nebadul'un "Müslüman olmayan kırgızların kendi dinlerine tespih okuduklarını gördüm" ifadesinin mefhum-ı muhalifinden "Müslüman Kırgızlar" bulunduğunu sonucuna varılabilir⁶⁰.

Karahanlılar zamanında İslamı kabul eden Kırgızların örf, adet ve kullandıkları dini kavramlarda bazı değişimler kaydedilmiştir. Örf ve adetleri İslamlaşmış, Tenir sözü yanında *Kuday* (Farsça Huda sözünün Kırgızca telafuzu) kavramı Kırgız din literatürüne girmiştir⁶¹. Kanaatımızca Karahanlılar zamanında Kırgızların İslama girmelerinde bazı sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler etkili olmuştur. Herşeyden önce Kırgızlar doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yaşıyorlar, müslümanlarla ticari ilişkiler kuruyorlardı. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi IX. yüzyıldan itibaren Arap ticaret kervanları Yenisey Kırgızlarına kadar ulaşıyorlardı. Özellikle İpek Yolu güzergahında, diğer göçebe saldırılarına karşı, Kırgızların korumasına başvuruyorlardı⁶². İslam yayılmasının en önemli faktörlerinden birinin de ticari ilişkiler olduğu bilinmektedir. Müslüman Arap tacirlerin birer iş adamı olmanın yanında İslam mübelliği olarak, Kırgızlara ipek ve başka mallarla birlikte İslam inancını ve kültürünü taşıdıklarını ve tanıttiklerini düşünüyoruz. Ayrıca bu yıllarda bazı Kırgız manaplarının merkezi idareye ideolojik ve dini bakımlardan yabancı kalmamak ve dışlanmamak gibi siyasi mülahazalarla İslamı kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Söz konusu dönemde İslamlaşmayı kolaylaştıran faktörlerden birisinin de Karahıtaylara karşı verilen mücadelenin Budist istilacılarla karşı müslüman Kırgızların gazası şeklini alması olduğunu düşünüyoruz.

Bununla beraber, Karahanlılar döneminde dağlarda ve yüksek yaylalarda hayvancılık yaparak yaşayan göçebe Kırgızların İslam talimatlarına yeterince ulaşamadıkları da aşıkardır.

57. İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1386/1966, VIII, 532; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., H.D. Yıldız, Ankara, 1990, 274; O. Pritsak, "Karahanlılar", İ.A. VI, 253; R. Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, VI, 144; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 20.

58. T.W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. H. Gündüzler, Ankara, 1982, 219; Sultanoyev, I, 133.

59. Sultanoyev, I, 133; Baytur, II, 24; Barthold ise Karahanlılar döneminde Yedi Su bölgesinde yaşayan Kırgızların İslamı kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bkz. the Semirechye, 92.

60. Sultanoyev, I, 133.

61. Baytur, II, 25.

62. Baytur, II, 24; Sultanoyev, I, 134.

2. Çağataylar Dönemi (XIII.-XVIII. Yüzyıllar)

Çağataylar dönemini Çağatay Hanlığı (1227-1348), Moğolistan Hanlığı (1348-1514) ve Yarkent Hanlığı (1514-1644) olarak safhalara ayırabiliriz. Çağataylar zamanında Kırgızların İslamlaşması büyük ölçüde Çağatay hanlarının genelde din özelde İslam siyasetlerine bağlı kalmıştır.

a) Çağatay Hanlığı Dönemi (1227-1348)

Tanrı Dağları Kırgızları Çağatay Hanlığı hakimiyetine girmiş, Yeni-sey ve Altay Kırgızları ise kendi başlarına öz yönetimlerinde kalmışlardır.

Moğolların din siyasetleri zaman zaman farklılık göstermiştir. İslam dünyasını harabeye çeviren Cengiz Han, müslümanların kurban kesmesini yasaklamış aykırı hareket edenleri idam ile cezalandırmıştır⁶³. Ancak hakimiyetleri altındaki halkların çoğu müslüman olduğu için Moğollarda kısa sürede bu dine girmişlerdir. Cengiz Han İmparatorluğunda yerleşik halkın inancı ve kültürü olan *İslam* ile, göçebe halkın hayatını düzenleyen *yasa* (*Cengiz Yasası*) ve *Bozkır kültürü* hakimiyet mücadelesi vermiştir. Rivayete bakılırsa daha Cengiz Han'ın sağlığında oğulları arasında bu ikilik başlamıştır. *Ögeday Han* (1229-1241) İslamı diğer dinlerden üstün tutarak müslümanlara meylederken *Çağatay Han* yasa taraftarı olmayı tercih etmiştir⁶⁴. Bu zihniyet mücadelesi uzun süre devam etmiştir. Moğol prenslerinden bir kısmı sıkı sıkıya geleneksel yapıyı korumak için mücadele ederken, bazı Moğol prensleri ve feodallar, yerleşik soylular, zenginler ve tüccar ile yakın ilişki kurarak ticareti geliştirip şehir hayatına geçmeyi, başka bir ifade ile yerleşik halkların kültürü ile bütünleşmeyi istemişlerdir⁶⁵.

Çağatay'ın İslam'a ve müslümanlara karşı hoşgörülü olmadığı bilinmektedir. O da babası gibi, müslümanları, kurban kesme ve güsül abdesti alma yasağı başta olmak üzere pek çok kısıtlama ile başbaşa bırakmıştır⁶⁶. Hatta yanında müslüman kelimesinin tel'inden başka kullanılmasını yasaklamıştır⁶⁷. Bununla beraber, çok değer verdiği müslüman veziri Otrar'lı Kutbuddin Habaş-Ahmed'i daima yanında bulundurduğu kaynak-

63. Arnold, 224, 229.

64. Barthold, Türkistan, 489-490.

65. Ahmedov, Emir Timur, 293; Nadir Devlet, "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, İstanbul, 1989, 301-302.

66. Cüveyni konuyla ilgili şu kaydı düşmektedir: "Onun yönetimi sırasında İslami kurallara göre hayvan kesilmemesi, gündüz suya girilmemesi konularındaki yasalar titiz bir şekilde uygulandığı için müslümanlar zor günler yaşadılar. Bu yasa yüzünden o sırada Horasan'da hiç kimse açıktan hayvan kesmedi. Onun iptal edilmesi konusunda müslümanların yaptıkları her başvuruyu Çağatay "Murdar et yiyin" diye geri çevirirdi". Cüveyni, *Ata Melik, Tarih-i Cihangüşa*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, I.

67. Arnold, 237.

larda zikredilmektedir⁶⁸. Çağatay Han'ın oğlu *Yesu* (1246-1251) zamanında müslümanlar için daha elverişli şartlar ortaya çıkmıştır. *Yesu* da *Habaş-Amid*'in manevi evladı olan *Bahaeddin Merginani*'yi kendisine vezir yapmıştır⁶⁹. Çağatayların tahtına oturan ilk müslüman han *Mübarek Şah* (10 Mart 1266-3 Eylül 1266) ve onun halefi *Barak Han* (1266-1271) müslümanlara daha hoşgörülü davranmışlardır. Rivayetlere göre *Barak Han* "iki yıldan sonra müslüman oldu. Ona 'Gıyaseddin' lakabı verdiler. Onunla Çağatay evladı *Maveraünehir*'de nur-ı imanla müşşerref oldu"⁷⁰.

İslam kültürü XIV. yüzyılın birinci çeyreğinde Çağatay Hanlığı'nda kendini iyice göstermeye başlamıştır. Çağatay tahtına geçen *Kepek Han* (1320-1326) müslüman olmamakla beraber İslama karşı müsamahalı bir tavır takınmıştır. O başkenti, uzun zamanlardan beri İslam kültürüyle yoğrulmuş ve İslam kültürünün merkezi durumuna gelmiş olan *Buhara* yakınlarındaki *Nahşeb*'e (*Karşı*, *Nesef*) taşıyarak yönetim merkezini *Cungarya*'dan *Maveraünehir*'e nakletmiştir⁷¹.

Bu eğilim *Kepek*'in kardeşi *Tarma Şirin* tarafından daha da geliştirilmiştir. Çağatay hanlarından İslamı açıkça kabul ederek onu yaymayı çalışın *Tarma Şirin* (1326-1334) dir. İslama girerek *Alaaddin* lakabını alan *Tarma Şirin* İslamı devlet dini ilan etmiş, teb'asına kabul ettirmek için bazı girişimlerde bulunmuş ve hatta devletini her yönüyle İslamlaştırmaya çalışmıştır⁷². Bunun yanında başta *Delhi Türk Sultanlığı* başta olmak üzere İslam ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmiştir.

Ancak bu girişimler bir bakıma *Bozkır* kültürüne İslam kültürünün tercih edilmesi olarak anlaşılmalıdır. Bir yönden de İslam ve *Fars* kültürüyle bütünleşmiş *Türklerle Bozkır* kültürünü devam ettiren göçebe *Türk* ve *Moğol* boylarının iktidar ve hakimiyet mücadelesi şeklini almıştır. Bu aşamada *Kırgızların* da içinde bulunduğu *Yedi Su* bölgesi halkı *Tarma Şirin*'i, sosyal ve siyasi hayatın tanzim edicisi olan geleneksel *yasayı*

68. Cüveyni, 283-284.

69. Cüveyni, I, 285; V.V. Barthold, "Çağatay", İ.A. III, 268.

70. Abulgazi Bahadır Han (ö. 1664), Şacara-yı Turki, haz., B. Almedov, Taşkent, 1992, 94, Barthold, Çağatay, 269.

71. Abdulkadir Yuvalı, "Çağatay Han", TDV. İslam Ansiklopedisi, VIII, 177-178.

72. İbn Batuta XIV. yüzyılın birinci yarısında mülaki olduğu *Tarma Şirin*'i zahid, adil ve mütevazi bir müslüman yönetici olarak tasvir etmektedir. Rihle, Mısır, ty., I, 239-245. XV. yüzyıl tarihçilerinden Şerefeddin Ali Yezdi (ö. 1454), *Tarma Şirin* için "o kıymetli han adil ve saadetli sultan idi. Devletin çehresini İslam saadeti ile güldürdü... Onun bahtiyar geçen zamanında Çağatay ulusu İslam nuru ile aydınlandı. O millet-i Ahmed'in birliğini güçlendirmeye çok uğraştı" kaydını düşmektedir. Şerefeddin Ali Yezdi, Amir Timur Acdadları, Yezdi'nin Zafername adlı eserinin mukaddimesinin tercümesi), çev. A. Böriyev, Taşkent, 1992, 26. Aynı şekilde *Mirza Ulugbek* (ö. 1449) de *Tarma Şirin*'in ifadelerini tekrarlamaktadır. Tarih-i Erba-ı Ulus, Tört Ulus Tarihi, Farsçadan Özbek Türkçesine çev. B. Almedov, M. Haseni, Taşkent, 1994, 317; Abulgazi Bahadır Han da onun için "taki Müslüman oldu, tamam-ı ulus-ı Maveraünehir Müslüman oldu... Tarma Şirin ile Müslüman olanlar bundan geri dönmediler" kaydığını düşmektedir. Şacara, 94.

ihmal ve ihlal etmekle suçlamışlar ve 1334'te ayaklanarak tahtan uzaklaştırmışlar ve başkenti Yedi Su'ya taşımışlardır⁷³. Tarma Şirin'in siyasetini Kazan Han'da (1343-1346) sürdürmüş başkentin yine Maverainnehir'e taşımış göçebe feodallerin yağma ve isyanlarına son vermek istemiştir⁷⁴.

Bu siyasete özellikle Yedi Su bölgesi halkının karşı çıkmasından, sözkonusu bölgede İslami tebliğ faaliyetleri yürütüldüğünü anlıyoruz. Bu durumda, uzun zamanlardan beri Yedi Su bölgesini yurt tutan Kırgızlar arasında da İslami tebliğ yapıldığı ve bunun sonunda bazı Kırgız boylarının İslama girdiklerini söylemek mümkündür.

b. Moğolistan Hanlığı Dönemi (1348-1514)

Moğolistan Hanlığı süresince nasıl bir din siyaseti izlendiğini tam olarak bilemiyoruz. Ancak hanlığın kurucusu *Tuğluk Temir*'i (1348-1363) samimi bir müslüman ve mübelliğ olarak görüyoruz. Bu han, aslen Buharalı olan ve Cengiz Han tarafından Almalık bölgesine getirilen Kadiri şeyhlerinden Şeyh Ahmed'in neslinden ve halifelerinden Şeyh Celaleddin Ketigi ve onun oğlu Şeyh Reşididdin'in (Eşrefuddin) vaaz ve irşadlarıyla 1354'te İslamı kabul etmiştir. Onun İslamı seçmesiyle birlikte, üst düzey yöneticilerin önemli bir kısmı da dahil olduğu 160.000 kişilik bir topluluk İslama girmiştir⁷⁵. Bu aşamada sayıları bilinmemekle beraber önemli miktarda Kırgızın da İslama girdiği belirtilmektedir⁷⁶. *Tuğluk Temir*'in oğlu *Hızır Hoca* (1389-1399) da tahta çıkınca babasının yolunu izlemiş onun döneminde Tanrı Dağlarının kuzey ve güney taraflarında yaşayan pek çok topluluk ve bu arada Kırgız İslama girmişlerdir⁷⁷.

Yine dindar kişiliği ile tanınan Moğolistan hanlarından *Muhammed Han* (ö. 1416) Moğol uruglarının İslamı kabul etmesi yönünde çalışmalar yapmış, hatta zaman zaman dini zahiri ve şekilci anlayışla tatbik etmeye kalkışarak sarık sarmayanların kafasına at nalı çakmak gibi zorlamalara başvurmuştur⁷⁸. Bu dönemde de bazı Kırgız uruglarının İslama girmeleri mümkün görülmektedir⁷⁹.

73. İbn Batuta, I, 241; Arnold, 241; M.G.S. Hudgson, *The Venture of Islam*, Uni. Of Chicago Press, 1974, II, 416; Devlet, "Çağatay Devleti", 305; Ahmedov Emir Timur, 296-297.

74. Ahmedov, Emir Timur, 297.

75. Uluğbek, 324; Abulgazi Bahadır Han, Şacara, 96-98; Arnold, 238-239; Baytur, II, 56-57; Makrinin-Polskih, 138; Emel Esin, "Türklerin İslamiyete Girişi", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, 306.

76. Belek Soltanoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, I, Bişkek, 1993, 134.

77. Baytur, II, 59.

78. Arnold, 240, Soltanoyev, I, 134.

79. Barthold, dönemin İslam kaynaklarının suskun kalmasından hareketle söz konusu yıllarda Kırgızların İslamlaşmasından bahsedilemeyeceği kanaatını taşımaktadır. Kırgızdar, 169.

Yunus Han (1462-1487) da iktidarı süresince, başka göçebe topluluklarla birlikte, Kırgızlar arasında İslamı yaymaya çalışmıştır. Yunus Han taht kavgaları sırasında Semerkant'ta Uluğ Bek'e sığınmıştı. Uluğ Bek, İslami bilgilerini artırması için onu Arap ve Fars ülkelerine gönderdi. Daha sonra Yunus Han Almalık'ta Moğol tahtına geçince İslama ve ilme çok önem verdi. Ulemadan oluşan bir istişare meclisi oluşturdu ve ülkeyi İslami esaslara göre yönetmeye çalıştı. Bu siyaseti sayesinde "Üstad Yunus" olarak ün yaptı. Bu arada Tanrı Dağları'nın kuzey ve doğusunda ki bazı Kırgızlar onun gayretiyle İslama girdi⁸⁰.

Çağataylar dönemi içinde mütalaa edebileceğimiz *Emir Timur*'un (1336-1405) 1370-71'de Issık Göl'e kadar olan Kırgız topraklarını hakimiyetine alına⁸¹ Kırgızların İslamlaşması yönünde çaba harcadığını görüyoruz. Kırgız sancıralarında yer alan rivayetlere göre Kırgızların "yabani", "okuma-yazma bilmeyen", "ateşe tapan dinsiz kafirler" ve "hayvancılık yapan göçebeler" olarak nitelendiren Emir Timur onlar arasında İslamı yayacak ve öğretecek olana hanlık ve süvari birliği vereceğini söyler. Bunun üzerine, XIV. yüzyılın ikinci yarısında bazı Kırgızlara önderlik yapan Subatay Baatır'ın oğullarından Sarı Seyyid'in torunu olan ve halen Ata Dağ Kırgızlarının hanı bulunan Kudayan bu işi üstlenebileceğini vaad eder. Kudayan Özkent'e girip orada karargah kurar ve Timur'a yaranmak için Kırgızlara zorla İslamı kabul ettirip, kelime-i tevhid getirmeyen, namaz kılmayan ve oruç tutmayanların boynuna kelepçe vurdurup Issır-Köl'e sürer. Yaya giden yaşlı ve çocuklar yollarda kırılır. Güçsüz düşen halk şu türküyü söyler: "Eşeği bolsa tokuybuz/Namazı kantip okuybuz" (Eşeği semerleyebiliriz/Ama namazı nasıl kılalım). Kudayan bununla da kalmayıp dine karşı çıkanları ve gereklerini yerine getirmeyenleri Semerkand'a Timur'un huzuruna veya sürgüne gönderir⁸². Sancıralardaki kayıtlar bu kadırıyla bitmektedir. Ancak, bir toplumun din değiştirmesi için zora başvurma çoğu zaman iyi sonuç vermediğini tarihte bilinmekle beraber bu siyaset çerçevesinde Timur ve ona yaranmak isteyen Kırgız manaplarının zulmünden kurtulmak veya siyasi ve ekonomik imtiyazlar kazanmak için bazı Kırgızların Müslüman oldukları söylenebilir.

Bunun yanında yukarıda zikrettiğimiz üzere, XV. yüzyılın son çeyreğinde kuzey ve orta Tanrı Dağları çevresinde Yarkent Hanlığı'na bağlı olarak yarı bağımsız şekilde hüküm süren Kırgız Hanlığı (1470-1533) hanlarının *Ahmed*, *Halil* ve *Muhammed* gibi adlar taşıması bu dönemde artık Kırgızların büyük çoğunluğunun müslüman olduğunu göstermektedir. Nitekim Muhammed Kırgız Han zamanında müslüman olan Tagay Kırgızları yerlerinden göçerek ona sığınmışlardır. Eğer o İslamın dışındaki bir dinden olsaydı onlar buna cesaret edemezlerdi⁸³.

80. Baytur, II, 66.

81. *Kırgız SSR Tarihi*, Komisyon, Frunze, 1973, I, 215; Ahmedov, Emir Timur, 326.

82. Zakirov, 356.

83. Soltanayev, I, 134.

c. Yarkend Hanlığı Dönemi (1514-1644)

Yarkend Hanlığı döneminde Tanrı Dağı Kırgızları, Ak Su, Üç Turfan, Ak Çiy ve Yarkend çevresindeki Kırgızlar Sultan Seyyid'in yönetimine girmiş oldu⁸⁴.

Bu hanlık döneminde izlenen İslam siyaseti hakkında henüz yeterli ve doyurucu ilmi çalışmalar yapıldığı söylenemez. Bununla beraber hanlığı son dönemlerinde Buhara asıllı Hocalar'ın iktidarda söz sahibi olmasıyla bir şeriat devleti niteliği kazandığı bilinmektedir.

Bu dönemde Kırgızlar arasında İslam daha çok tasavvuf yolu ile yayılmıştır. Tasavvufun söz konusu dönemde göçebeler arasında yayılması'nın en önemli sebeplerinden birisi, savaşlar nedeniyle ekonomik ve sosyal sıkıntılarla başbaşa kalan halkın bir sığınak arama ihtiyacı olduğu söylenebilir. Bu konu aşağıda ele alınacaktır. Ancak şu kadarına işaret edelim ki Abdulkerim Han (1574-1579) zamanında Kaşgar, Hoten, Semerkant gibi yerlerde İshak Veli adındaki bir sufi özellikle Kırgız ve Kazaklar arasında İslamı yaymaya çalışmıştır⁸⁵.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bir kısım Kırgızlar, Batı Sibirya'da kurulan Sibir Hanlığı'na bağlı idiler. Kazak hanlarından Küçüm Han 1563'te Sibir Hanlığı topraklarını hakimiyetine alınca, bölgeye daha önce girmiş olan İslamın yayılması için çaba harcamıştır. Bu çerçevede komşu İslam ülkelerden özellikle Tatarlardan ve Özbek hanlıklarından çok sayıda din adamı, molla, işan ve müderris istemiş, bunları göçebe Kazaklar ve Kırgızlar arasında tebliğ yapma görevi vermiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Batı Sibirya Kırgızlarının önemli bir kısmı müslümanlığı kabul etmişlerdir⁸⁶.

Bütün bu tarihi gelişmelere rağmen XVI. ve XVII. yüzyılda kimi gezginler ve tarihçiler bazı Kırgız boylarını gayri müslim olarak nitelendirmektedirler. Söz gelimi Haydar Mirza Duğlat (1541-1545)'te kaleme aldığı Tarih-i Raşidi adlı eserinde "*Kırgızlar müşrik, Çağataylar müslüman*" ifadesini kullanmaktadır⁸⁷. 1582'de Hindistan üzerinden Türkistan'a giden Osmanlı gezgin Seyfi Çelebi, Kırgızlar hakkındaki "*ne Müslüman ne kafir*" ifadesi ile, en azından kendi gezdiği yerlerde belirgin bir kanaat sahibi olmadığını göstermektedir⁸⁸. Aynı şekilde XVII. yüzyıl Özbek tarihçilerinden Mahmud b. Veli 1643-1640'da Kırgızların "*kafir*" şeklinde tavsif etmektedir. Onun ifadesine göre daha önce Karakurum ve

84. Baytur, II, 69.

85. Arnold, 240.

86. Talip Molda, "*Kırgız Tarihi*", *Kırgızdar II*, 535; R.R. Arat, "*Küçüm Han*", *İ.A.* VI, 1071.

87. İnan, Manas, 6.

88. *Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindistan ve Khitay ve Khutan ve Kaşgar ve Kalmuk Z.V. Togan, Türkistan, 70'den naklen, Barthold, Kırgızdar, 174. Nitekim Kırgız tarihçi Soltanayev bu ibareyi "Kırgızlar kafir olmadığına göre Müslüman" şeklinde anlatmaktadır. Soltanayev, I, 134.*

Kerulen bölgelerinde “kafir” olarak yaşayan 12.000 Kırgız 1635-1636'da Karategin üzerinden Hisar'a gelmişler bir ay sonra Belh'te bulunan Özbek hanının huzuruna çıkarılmışlardır⁸⁹.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Kırgızlar Çağataylar döneminde toplumsal, kültürel, siyasi ve dini bakımdan önemli değişimler geçirmişlerdir. Bu dönemde Kırgızlar ekonomik ve sosyal bakımdan göçebe olarak hayvancılık yaparken, bazı boylar da toprağa yerleşerek tarımcılıkla uğraşmışlardır. Kırgızların İslam kültürünü benimsediklerinin en açık belirtilerinden birisi hiç şüphesiz “Çağatay yazısı” adıyla Arap harflerini kullanmaya başlamalarıdır. Yenisey bölgesinde ve Tanrı Dağlarının yükseklerinde yaşayan Kırgızların önemli bir kısmı hala eski dinlerini devam ettirmekle beraber Tanrı Dağları, Talas, Yedi Su, Pamir Dağları ve Batı Sibiry Kırgızları İslama girmişlerdir⁹⁰.

d. Kırgızların İslamlaşmasında Tarikatların Rolü

Halk psikolojisine vukufiyetleri, sosyal şartlara intibak kabiliyetleri, yumuşak öğretileri, tebliğlerinde kullandıkları dil ve üslup sadeliği ve yaygın teşkilatları ile İslam sufilerinin genelde dünyada özelde Türkler arasında İslamın yayılmasında önemli rol oynamışlardır.

Sufilerin Kırgızlar arasındaki nüfuzunu gösteren belirtilerden birisi onların Hallac Mansur (856-922) ile ilgili telakkileridir. Kırgız sancıralarında Hallac Mansur Kırgızların atası olarak gösterilmektedir. Kırgız sözünün menşei ile ilgili “Kırk+Kız” rivayetine göre yakılan Mansur'un küllerinin nehre dökülmesinden sonra bunlardan hamile kalan Kırk + kızdan Kırgızlar türemiştir⁹¹. Söz konusu rivayet akla ve tarihi verilere uygun düşmese de Kırgızların kendilerini Hallac Mansur gibi bir sufiye nispet etmeye çalışmaları ve bunun yüzyıllarca sözlü rivayetlerle halk vicdanında ve gönlünde canlı tutulması onların tasavvufa olan yakınlıklarını gösteren işaretlerden biri olarak değerlendirilebilir. Hallac'ın h. 291/m. 903'ten sonra gayri müslimler arasında dini tebliğde bulunmak için Doğu Türkistan ile Maçin'e gittiği Hoten ve Turfan'a kadar ulaştığı ve Türkler arasında faaliyette bulunduğu bilinmektedir⁹². Bu çerçevede Kırgızlarla da karşılaşmış olabilir.

89. Mahmud b. Veli, Bahru'l Asrar fi Menakibi'l Ahyar, Urstanbekov-Corayev, 282'den naklen (Eserin tamamı 7 cilt olmasına rağmen günümüze sadece 1. ve 6. Cildin eksik nüshaları yetiştirilmiştir. Bkz. Urstanbekov-Corayev, 26-27); Barthold, Kırgızlar, 174-175. Yine Kırgız tarihçi Soltanayev Mahmud b. Veli'nin verdiği bu rivayetin bilgisizlikten kaynaklandığını, çünkü eğer söz konusu Kırgızlar kafir olsalardı Şaman dindaşları Kalmuklardan kaçıp Müslüman ülkesine sığınmayacaklarını ifade etmektedir. Soltanayev, I, 134.

90. Baytur, II, 73; Zakirov, 307-308.

91. Aksikendi, 33; Karasayuulu, Kamus Nama, 9-10; Siddikoğlu, 26; Baytur, II, 82-83.

92. L. Massignon, “Hallac-ı Mansur”, İ.A. V, 169. Ayrıca Hallac hakkında bkz. E. Cebecioğlu, “Hallac-ı Mansur”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXX, 1988, 329-350.

Kırgızlar arasında faaliyet gösteren belli başlı tarikatları kronolojik olarak Yesevilik, Işkilik, Kadirilik ve Nakşibendilik olarak sıralayabiliriz.

1. Yesevilik

Türk boyları arasında XII. yüzyılda gösterdiği faaliyetlerle halkın gönlünü kazanarak "Pir-i Türkistan" ünvanına layık görülen Hoca Ahmed Yesevi (ö. 1166) nin öğretileri etrafında vücut bulan Yesevilik XV. yüzyılda Nakşibendiliğin yaygınlaşmasına kadar Türkistan'da en yaygın tarikat olma niteliğini korumuştur.

Bütün boyutlarıyla henüz ortaya konmamış olsa da Ahmed Yesevi'nin öğretilerinin Kırgızlara Sırderya boyundan ulaştığı⁹³, çok derin ve güçlü bir manevi nüfuza sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Yesevi'nin menkabeleri, onun üçüncü halifesi olan ve halk arasında Hakim Ata olarak şöhret bulan Süleyman Bakırgani⁹⁴ (ö. 1186) tarafından Kırgızlar arasında yayılmıştır⁹⁵. Hatta o dönemde Yesevilik aracılığıyla Kırgızların da yoğun olarak meskun bulunduğu Yedi Su bölgesinde hızlı ve güçlü bir İslamlaşma akımı meydana gelmiştir⁹⁶.

Yeseviliğin Kırgızlar arasında ki nüfuzu, Ahmed Yesevi'ye Kırgızların, Kıyamet'te Mizan başında durarak yardımcı olacağı gibi olağanüstünlükler atfetmelerinden de anlaşılmaktadır⁹⁷. Yine Yesevi Şeyh Süleyman Bakırgani göçebe Türkler arasında yaygın bir nüfuza kavuşmuştur. Kırgız din alimleri onun kırk dört tane dini manzumesini içeren *Bakırgan Kitabı* adlı eserini çocuklara okumuşlardır. Eser anlaşılır bir dil ile yazıldığı için halk arasında geniş bir yayılma imkanı bulmuştur⁹⁸. Bununla beraber Yeseviliğin Kırgızlar arasında ne kadar başarı elde ettiği şimdilik yeterince vuzuha kavuşmamış olup yeni çalışmaları beklemektedir.

2. Işkilik

Hz. Ali'nin soyundan gelen ve Fergana'nın Kasan şehri ve civarında faaliyet gösteren Şeyh Seyyid Mir Cemaleddin ve oğlu Şeyh Seyyid Mir Celil'in sünni İslama dayanan tasavvuf yoluna Işkilik denmektedir. Söz konusu tarikatın Kırgızlarla olan ilişkisini Şeyh Seyyid Mir Celil'in müridi olan Kırgız tarihçi Aksikendi'nin verdiği bilgilerden tespit edebiliyoruz.

93. Bennigsen-Quellejay, 272.

94. Süleyman Bakırgani hakkında bkz. Mevlana Ali b. Hüseyin es-Saafi, *Reşahat Ayn el-Hayat*, haz., N.F. Kısakürek, İstanbul, 1993, 12; Ali Şir Nevai, *Nesayimu'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve*, haz. K. Eraslan, İstanbul, 1979, 384; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981, 88-91; R.R. Arat, *"Hakim Ata"*, İ.A. V/1, 101-103.

95. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 56.

96. F. Köprülü, *"Ahmed Yesevi"*, İ.A. I, 211.

97. Karasayulu, *Kamus Naama*, 36.

98. Karasayulu, *Kamus Naama*, 16.

Aksikendi'ye göre tarikatın gelişmesi şöyle olmuştur. İmam Seyyid İbrahim Zarbağış Kasan'da dokuz yıl halkı tarikat yoluna davet etmiş; 96 yaşına gelince Kırgızlar da aralarında olmak üzere bölge halkının, oğlu İmam Ali'ye biatlarını almış ve kendine halef tayin etmiştir. İmam İbrahim 1135'te vefat etmiştir. İmam Ali de 22 yıl yaşamış, 1157'de ölmüştür. Onun yerine Sukay Bahadır geçmiş o da 1166'da vefat etmiştir⁹⁹.

Daha sonra onun torunlarından Seyyid Muhammed, Şirkent'e yerleşmiş böylece Şirkent tarikatın merkezi olmuştur. Bu silsileden Seyyid Mir Celaleddin ve oğlu Seyyid Mir Celil (lakabı Mevlana A'zam) tarikatın en ileri gelenlerindedir. Bunlar XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılın başlarında Fergana vadisinde faaliyetlerde bulunmuşlardır¹⁰⁰.

Aksikendi'nin verdiği bilgilere göre Seyyid Mir Celil Fergana vadisinde kısa sürede büyük bir üne ve sosyal nüfuza kavuşmuştur. Kırgız boylarından bir kısmı özellikle Fergana vadisinde yaşayanlar Mevlana A'zam'ın tarikatına intisap etmişlerdir. Bunlardan Ak Uul ve nesli, Boston, Teit, Çuçok, Cookeşek, Döölös, Kand, Kadırşa, Adına, Mankuş, Karabağış, Tagay, Karauul, Munduz'u sayabiliriz. Bütün bu Kırgız boyları Mevlana A'zam'ın başta Kalmuklar olmak üzere kafirlere karşı yaptığı mücadelede ona yardımcı olmuşlardır¹⁰¹.

Bunun yanında Özkent'te oturan ünlü Üveysi şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç gibi tasavvuf ehli ile çok sayıda Türk ve Moğol boyunun ona intisap etmesi o dönemde Türkistan'ın önemli bir bölümüne hakim olan Emir Timur ve çevresini rahatsız etmiştir. Bir şekilde şeyhin etkinliğini ortadan kaldırmak isteyen Timur yönetimi onu "*fasit fikirler yaymak*" ve "*halkı isyana teşvik etmekle*" suçlamışlar ve Semerkand'a getirip mahkeme etmişlerdir. Mahkemede Timur'un kadılarında Selahaddin, Mevlana Azam'a destek verince Timur Semerkand'a Mevlana A'zam'a dokunulmaması emri vermiştir. Ayrıca Kadı Selahaddin başta olmak üzere şehrin ileri gelen ulema ve umerasıyla birlikte onun tarikatına girmişlerdir¹⁰². Bu destekten sonra Mevlana Azam daha bir iştiyakla "*halkı hak yola teşvik etmiş, bozu itikatlardan temizlemiş, "Ehli Sünnet ve'l-Cemaat" alimlerini hürmete çağırmıştır*"¹⁰³.

Aksikendi'nin eserinde Ehl-i Beyt sevgisi ve onlardan gelen soy ön planda olmasına rağmen burada Mevlana A'zam'ın Ehl-i Sünnet'te bağlı olarak sunulması söz konusu tarikatın bir sünni sufi yolu olduğunu göstermektedir.

99. Aksikendi, 34-35.

100. Aksikendi, 20-21.

101. Aksikendi, 65-67.

102. Aksikendi, 76-80.

103. Aksikendi, 79.

3. Kadirilik

XII. yüzyılda, Abdulkadir Geylani (1077-1166)'nin tasavvuf tecrübesi etrafında Bağdat'ta gelişen Kadirlik, Cengiz Han'ın 1218'de Buhara'yı istila etmesiyle ve buradaki Kadiri şeyhlerinin ileri gelenlerinden Mevlana Hoca Ahmed'i hükümet merkezi Almalık'a getirmesiyle Tanrı Dağları Kırgızlarına kadar ulaşmıştır¹⁰⁴. Ancak burada fazla duramayan şeyh kaçarak Aksu civarındaki Avay bölgesi Ketig şehrine yerleşmiştir. Burada uzun süre İslamı yaymaya çalışmış, kendi çocukları başta olmak üzere çok sayıda müridi de faaliyetlere katılmışlardır¹⁰⁵.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Mevlana Hoca Ahmed'in soyundan ve postnişinlerinden olan Şeyh Cemaleddin Ketigi ve oğlunun irşad ve telkinleriyle Kırgızları da yönetimi altında bulunduran Çağatay hanlarından Tuğluk Temir 1354'te İslama girmiştir. Onun mensubiyetinden sonra Kadirilik büyük bir güç kazanarak bölge halkı arasında faaliyetlerini hızlandırmıştır. Şeyh Cemaleddin'in oğlu Şeyh Reşiduddin Veli ise bu tarikatın bölgede önemli merhaleler katetmesini sağlamıştır. Ancak Nakşibendiliğin gelişmesiyle eski gücünü kaybetmiştir¹⁰⁶.

4. Nakşibendilik

Buharalı mutasavvıf Şeyh Bahauudin Nakşibend (1318-1389) tarafından kurulan Nakşibendilik XV. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde Türkistan Türkleri arasında gücünü sürdürme egelmıştır. Öyle ki XVI. yüzyıla gelindiğinde Kaşgar, Buhara'dan sonra Nakşibendiliğin ikinci merkezi olmuştur¹⁰⁷.

Nakşibendilik, Çağatay hanlarından Sultan Ahmed (1487-1503) zamanında büyük Nakşi şeyhlerinden Hoca Tafside'in Semarkand'dan Turfan'a gelmesi aşamasında Tanrı Dağları Kırgızlarına ulaştı. Yine 1514'te Sultan Seyid Han'ın Yarked Hanlığı'nı kurmasından sonra 1521'de Türkistan Nakşibendilerinin büyük pirllerinden Hoca Ubeydullah Ahrar (1403-1490) ın torunu Hoca Muhammed Yusuf gibileri Fergana bölgesi Kırgızları arasından geçerek Kaşgar'a geldiler. 1533'te Sultan Abdurreşid Han Yarkend Hanlığı tahtına çıkınca Nakşibendiler Kaşgar ve Yarkend başta olmak üzere kuzey-doğu Türkleri arasında açık davete başladılar. 1535'te Kasan yakınlarındaki Dohbid şehrinde ikamet eden Nakşibendi şeyhlerinden Hoca Ahmed b. Şerif b. Celaleddin Kasani (1461-1542) (Mahdum-ı Azam) Kırgız yerleşim yerlerinden geçerek Yarkend'e geldi ve bölgede tarikatını yaydı. Mahdum-ı Azam Dohbid'e dönerek 1542'de vefat etti. Mezarı Semerkand yakınlarındadır¹⁰⁸.

104. Bennigsen-Quelquejay, 83; Baytur, II, 81.

105. Baytur, II, 81.

106. Arnold, 238, Baytur, II, 81-82.

107. Bennigsen-Quelquejay, 80.

108. Mevlana Azam kutbu'l-ebrar Hoca Ubeydullah Ahrar'ın müridi olan Mevlana Muhammed kadı'nın müridi idi. Halk arasında çok kerametleri söylenen Mahdum-ı

Mahdum-ı Azam'ın büyük müridlerinden ve halifelerinden olan Ferganalı Şeyh Lütfullah Çusti (ö. 1571) göçmenler arasında İslamı yaymaya çalışmış yine onun halifesi Şeyh Muhammed, Kazak ve Kırgızların İslama girmesine çaba harcamıştır¹⁰⁹.

Mahmud-ı Azam'ın küçük oğlu Hoca İshak Veli, Şeyh Lutfullah Çusti'nin elinde yetişmiş ve özellikle Kırgızlar arasında çok faaliyetlerde bulunmuştur. Baytur'un naklettiği kadarıyla *Tezkire-i Hoca İshak*'taki kayıtlara göre Hoca İshak Tanrı Dağlarının güney ve batı taraflarındaki Kırgızlar arasında 12 yıl irşat faaliyetinde bulunarak çok sayıda Kırgızı tarikatına kazandırmış ve bu yolla dağ eteklerindeki son Kırgızlar da İslam girmişlerdir¹¹⁰. Hoca İshak 1613'te Dohbid'e ailesinin yanına dönmüştür¹¹¹.

Burada işbirliği içinde tarikatlarını yaymaları beklenirken Hoca İshak'ın, büyük kardeşi ve aynı zamanda Nakşibendi şeyhi olan Hoca Muhammed ile arası bozulmuştur. Bunun üzerine abisi 1616'da Yarkend'e gelerek kendine taraftar toplamaya girişmiştir. Sonunda iki kardeşin iktidar mücadelesi başlamış ve Nakşibendiler ikiye ayrılmıştır. Hoca İshak'ın yoluna *İshakiye*, taraftarlarına "*Kara Takyaluu*" (Kara Takkeli) veya "*Kara Tooluktar*" (Kata Dağlılar), Hoca Muhammed'in yoluna *Işkiye*, taraftarları da "*Ak Takyaluu*" (Ak Takkeli) veya "*Ak Tooluktar*" (Ak Dağlılar) adı verilmiştir¹¹². Söz konusu iki grup XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Yarkend Hanlığı'nda Hocalar iktidarında siyasi mücadelelerinde karşılıklı taraf olmuşlardır. Bu mücadelelerde Kırgızlar Kara Toolukta tarafında yer almışlardır. Söz konusu gelişmeler bölge halkları ve Kırgızlar arasındaki sosyal barışa zarar da vermiştir¹¹³.

Kırgızlar arasındaki Nakşibendilik doğuda Kaşgar, batıda Fergana yoluyla yayılmıştır. Söz konusu tarikatın etkisi XVIII-XIX. yüzyıllarda Hokand Hanlığı döneminde de artarak devam etmiş, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sovyetlerin tarikatların faaliyetlerini durdurmalarıyla son bulmuştur.

Azam hakkında Abdalbeka b. Hoca Bahauddin 1671'de Camiu'l-Makamat adında bir kitap yazmıştır. Bu eserde Şeyh'in Kırgızlar arasındaki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Ebu Tahir Hoca Semerkandi, "*Samariye*", *Miras*, haz., B. Ahmedov başkanlığında bir komisyon, Farsçadan Özbek Türkçesine çev. Abdulmumin Sattari, Taşkent, 1991, 56. Ebu Tahir Hoca (ö. 1874) Semerkandlı bir alim olup söz konusu kitabı ilk olarak 1898'de V.L. Viyatkin'in yaptığı Rusça tercümesiyle birlikte yayınlandı. Daha sonra 1908'de Farsçası St. Petersburg'ta neşredildi). Baytur, II, 82; B. Ahmedov, *Tarihten Sabaklar*, Taşkent, 1994, 261-264.

109. Ebu Tahir Hoca, 45-46; Barthold, *Kızgızdar*, 174.

110. Baytur, II, 82; Ebu Tahir Hoca, 45.

111. Baytur, II, 123; Ebu Tahir Hoca Hoca İshak'ın 1598'de öldüğünü bildirmektedir. S. 45.

112. Baytur, II, 83.

113. Omurbekov-Corategin, 21.

Nakşibendiliğin, Kırgızların sosyal, kültürel ve dini hayatlarına yaptığı katkı tam olarak henüz ortaya konamasa da onlara bir ölçüde İslamı tanıttığı, dini ve milli kimlikleri oluşturmada ve vatan savunmasında yardımcı olduğu söylenebilir. Nitekim Kırgızların XVII. yüzyılda Budist Kalmuklara ve XIX. yüzyılın sonlarında Ruslara karşı yaptıkları milli mücadelelerde bu tarikat önemli dinamiklerden biri olmuştur¹¹⁴.

4. Hokand Hanlığı Dönemi (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)

Fergana Vadisi ve Kuzey Kırgızistan'ın önemli bir bölümünde yaşayan Kırgızlar, XVIII. yüzyıl başlarında kurulan ve kendini açıktan açığa İslam devleti olarak adlandıran Hokand Hanlığı'nın hakimiyetine girmişlerdir. Bu bir anlamda Kırgızların yoğun bir İslam tebliği ile karşı karşıya kalmaları anlamına geliyordu. Nitekim Kırgızlar, daha Hokand Hanlığı kurulmadan, XVII. yüzyılda Kalmukların istilası üzerine Fergana Vadisi'ne keşif olarak toplanmışlar böylece İslam kültür merkezlerine yaklaşımlar ve Özbek molla, işan ve tüccarının İslam tebliği ile karşılaşmışlardır¹¹⁵. Bunu müteakip bazı Kırgızlar Fergana'dan ayrılarak tekrar Tanrı Dağlarına göçünce Özbekler yine peşlerini bırakmamışlar ve Tanrı Dağlarında irşatlarına devam etmişlerdi. Hokand Hanlığı askeri birlikleri de onları izleyerek Kırgızları hakimiyet altına almışlardı¹¹⁶.

Daha önce Kırgızların hemen hemen tamamının İslamı kabul ettiği göz önünde bulundurulursa, Hokand Hanlığı döneminde, daha çok, Kırgızların dindarlık düzeylerinin artırılması yönünde İslami tebliğ yapıldığı kanaatini taşıyoruz. Hokand Hanlığı döneminde Kırgızlar arasında dini faaliyet resmi ve sivil girişimler olmak üzere iki yoldan yürütülmüştür. Hanlık İslami tebliği bir devlet politikası ve dini vecibe olarak görmüş bunun gereği olarak Kırgızların yaşadığı stratejik yerlere mescitler ve medreseler kurup buralarda Özbek mollalar istihdam etmiştir¹¹⁷. Ancak bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunun tespit edilebilmesi için Hokand Hanlığı arşivlerinin incelenmesi gerektiğini düşünüyorum.

Hokand Hanlığı döneminde Kırgızlar arasında sürdürülen dini faaliyetlerde Kırgız biy ve manaplarından yararlanıldığı bilinmektedir. Manaplar ve biyeler Hanlık nezdinde ekonomik, sosyal ve dini itibar kazanmak için dini tebliğe kapılarını açmışlar, bu faaliyet daha sonra halka ulaşmıştır¹¹⁸. Söz gelimi Hokand Hanlığı zamanında Kuzey Kırgızları birleştirmek için çalışan Sarbagış manaplarından Orman Han'a (1791-1854) merkezi yönetim İslamı öğretecek mollalar göndermiştir¹¹⁹. Bunun yanında çok sayıda tasavvuf ehli, tüccar, molla gibi sivil girişimcilerin Kırgızlar arasında dini tebliğ faaliyetinde bulunduğu söylenebilir.

114. Bennigsen-Quelquejay, 80.

115. Abramzon, 285; Balyaliva, Dini İşenim, 285.

116. Abramzon, 285.

117. Balyaliva, 285.

118. Abramzon Kırgız biy ve manaplarının ilk defa burada Hokand Hanlığı'nın resmi politikaları çerçevesinde İslamı kabul ettiklerini, fakir Kırgızlar bu yeni ideoloji ile sö-

III. KIRGIZ KÜLTÜRÜNDE İSLAM

1. *Manas Destanı ve İslam*

Manas Destanı, din, millet ve vatan uğruna savaşan yiğitlerin Manas adlı Kırgızın etrafında toplanarak yaptıkları mücadeleyi anlatmaktadır¹²⁰. Çeşitli görüşler ileri sürülmekle beraber, Manas Destanı'nın Kırgızların XII. yüzyılda Budist Karahıtaylar ile olan mücadelelerinden doğduğu kanaati ağır basmaktadır¹²¹. Karahıtaylar bazı Türk boyları ile beraber Kırgızları da hakimiyet altına almışlardır. Bu hakimiyetten kurtulmak için Kırgızların başlattıkları bağımsızlık mücadelesinin baş kahramanı Manas karşımıza bir *İslam mücahidi* olarak çıkmaktadır. Destandaki İslami motifler Kırgızların o dönemde samimi olarak İslami benimsediklerini göstermektedir.

Manas Destanı'nın ilk yazılı versiyonu, XVI. yüzyılda Aksikendi tarafından kaleme alınan *Mecmuatu't Tevarih*'te bulunmaktadır. Burada yer alan kayıtlara göre Manas, İslami duyarlılığı ve gayreti yüksek bir aileden gelmektedir. Altınordu hanlarına bağlı babası Cakıpbek (Yakup Bey) daha doğumundan itibaren İslam adetlerine göre yetişmiş, hatta Fergana bölgesinde Şirkent'te yerleşmiş olan Işkıyye tarikatı şeyhlerinden Seyyid Cemaleddin'in bir müridi sıfatıyla onun maddi ve manevi desteğini görmüş, ömür boyu bir İslam mücahidi olarak düşmana karşı mücadele vermiştir¹²².

Aynı mücadeleyi daha bir şevkle devam ettiren Manas, Aksikendi'nin belirttiği gibi "*zafer Müslümanlarındır*" diye savaşa girer¹²³ ve "*kendini Huda Taala'ya ısmarlayıp prilerden yardım isteyerek*" düşmana saldırırdı¹²⁴. Bu ifade onun, sadece Ahlah rızası için bir din, millet ve vatan için mücadele verdiğini ve bu mücadelesinde tam bir mümin olarak Allah'a sığındığını bunun yanında Allah dostlarından yardım istediğini göstermektedir. Manas bir Müslüman olarak yaptığı mücadelelerde fırsat buldukça da kafirleri imana davet etmektedir¹²⁵. Aksikendi'de yer alan kayıtlarından Manas'ın, mücadelesi boyunca Şeyh Seyyid Cemaleddin'in maddi ve manevi yardımlarına mazhar olduğu¹²⁶, bazen yola çıkmadan

mürmeyi daha uygun bularak halka zorla kabul ettirdiklerini ileri sürmektedir. Abramzon, 286.

119. Togolok Moldo, "*Tarih, Tupku Atalar*", haz., K. Botoyarov, *Kırgızdar II*, 67.

120. Karasayuuu, *Kamus Naama*, 45.

121. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, 159; *Manas Eposu*, anlatan, C. Mamay, haz., O. Satışkızı, Taşkent-Oş, 1995, 14; Baytur, II, 20.

122. Aksikendi, 44-45.

123. Aksikendi, 62.

124. Aksikendi, 48.

125. Bir defasında pek çok Kalmağı esir ettiğinde onlara İslam imanını teklif etti ve canlarını bağışlayacağını bildirdi. Bkz. Aksikendi, 48-49.

126. Aksikendi, 48-49.

önce Seyyid Cemaleddin'in duasını aldığı¹²⁷ hatta bazen Kur'an okuduğu anlaşılmaktadır¹²⁸.

Yine ünlü manasçılardan Sagımbay Orozbakoğlu'nun rivayetinde, Çin'e yapılan bir sefer sırasında Manas'ın karargahında kılınan bir sabah namazı şöyle tasvir edilmektedir: "*Tam ağarıp attığı, yeryüzünü sis kapladığı zaman, çok güzel bir ezan sesi kırlarda yankılandı... Herkes, bütün savaştığı askerler uykudan kalkıp abdest alıp sabah namazına hazırlandılar...*"¹²⁹ Bu rivayette Manas ve askerleri namazlarını kılan samimi birer müslüman olarak nitelendirilmektedir.

V.V. Radloff'un (1837-1918) 1862-1869 yıllarında Kırgız boyları arasından derlediği Manas Destanı versiyonunda da çok sayıda İslami motifleri bulunmaktadır. Vuku buluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Radloff'un kayıtlarına göre Issık Göl civarında avlanmakta olan Kırgız beylerinden Kökçe'ye Kalmuk hanlarından Alman Bet Kalmukça selam verir. Kökçe anlamadığını söyleyerek selamı almaz. Bunun üzerine Alman Bet "*selamün aleyküm*" demek zorunda kalır ve ona "*Bu dünyadan geçerken/Ötesine uçarken/Bize yol var mı acaba?*" diye seslenir. Bunun üzerine Kökçe ona İslami tebliğ unsurları içeren şu cevabı verir:

*"Bıyığını kestirsen/Sakalını koyuversen
Saçlarını kazıtsan/O Cuma ile bu Cuma
Arasında yedi gün/Kendisi ile sekiz gün
Sonra Cennete girilir/Allah Taala Hazret
Ayı gökte parlattı/Günü gökte parlattı/Bununla yeri ısıttı".*

Bunu duyan Alman Bet,

"Kur'an'ın vardır boynunda/Ver Kur'an'ı göreyim/Kitaptan okuyayım" der ve Kur'an'ı kendi kendine okuyup Müslüman olur. Sonra tıraş olup ailesine koşarak onlara:

*"Burda yalan dünya var/Orda doğru dünya var
Öteki dünya için bu dünyada/İyilik yapmak işi var
.../Kur'an'ın dilini bilelim!/Mekke ile Cennetin
Ortasını isteyelim!/Biz Müslüman olalım!"* diye seslenip İslama davet eder.

Alman Bet bu çağrısına cevap alamasa da "*Kafir hanı olmaktansa/İslam kulu olurum*" deyip Müslüman Manas'ın safına katılır¹³⁰.

127. Aksikendi, 55.

128. Temir Hoca Şirkent'te ölünce Manas taziyyeye gittiğinde Seyyid Cemaleddin'in huzurunda Kara Hoca ile birlikte hatm-i Kur'an yaptı. Asikendi, 55.

129. İnan, 7.

Bu alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla o bölgede yaşayan Kırgızlar sathi de olsa İslamı biliyorlar, kendilerinin İslami bir selam olan "*salamün aleyküm*" ifadesile selamlanmasını istiyorlardı. Bunun yanında Kökçe'nin muhatabına saçlarını, bıyıklarını kestirmeyi ve sakal bırakmayı önermesi, dünya hayatını sekiz günlük kısa bir zaman dilimi olarak yorumlaması, Allah'ın ayı ve güneşi parlatarak yeryüzünü ısıttığını hatırlatarak imana çağırması dini duyarlılık ve dini bilgi işaretleri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla Kökçe yanında Kur'an taşımakta ve onu okumayı bilmektedir. Buna ilaveten bu metinde başka dindeki insanları İslama davet etme arzusu görülmekte, hatta bu bir anlamda teşvik edilmektedir. Bu durumda en azından Issık Gök civarında oturan Kırgızların veya onların üst düzey yetkililerinin çoğunluğunun samimi birer Müslüman olduklarını ve onu yaymak için çaba sarf ettiklerini söyleyebiliriz.

Ayrıca Manas Destanı'nda sık sık *Allah, Huda, Tanrı ve Busurman* (Müslüman) kavramları geçmekte, Kur'an kutsal bir kitap olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanında, *Hz. Peygamber, Hz. Adem, Hz. Havva, Hızır, namaz, abdest, kıyamet, dua ve ervah* gibi İslami unsurlara yer verilmekte, Manas başta olmak üzere ölen kahramanlar İslami usullere göre defnedilmektedir. Destan'da bir bakıma İslamın gaza ruhu Manas ve ak-radaşlarının şahsında fiiliyata geçmekte, bu motif adeta Kırgızların milli kimliğinin belirleyici unsuru ve milli mefkure halinde sunulmaktadır. Destan boyunca Kırgızlar kafirlere karşı savaşmakta, müslümanların gelip gelmesi ve Kırgızlarla beraber komşu toplulukların bir bayrak altında toplanması amaçlanmaktadır¹³¹. Bu yönüyle Manas Destanı'nın ateist ideolojisi karşısında Kırgızların İslami duyarlılıklarının ayakta kalmasında etkili olduğunu düşünüyoruz.

2. XVI. Yüzyıla Ait Memuatı't Tevarih'e Göre Kırgızlar ve İslam

İslam dönemi çoğu Türk ve İslam tarihçileri gibi Kırgız sancıracıları da tarihlerini Hz. Nuh'un oğlu Yafes ile başlatırlar. Aksikendi eserinde klasik İslam tarihçileri gibi insanlık tarihini Hz. Adem ile başlatılır ve milletlerin oluşmasını, bu arada Kırgızları Hz. Nuh'un oğullarına bağlayarak uzun asırlardan beri tevhid dinine bağlı bir toplum olduklarını vurgulamaya çalışır.

130. *Manas Destanı* (W.Radloff) ve *Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Naciye Akyüz, Ank. 1995, 542. Radloff, *Sibirya'dan II*, çev. A. Temir, İstanbul, 1996, 319-323.

131. Nuri Yüce, "*Manas Destanında İslami Unsurlar*", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, 241-255; Yıldız, 292-341. Mamay, *Manas Eposu*; İnan, *Manas Destanı*; İsa Özkan, "*Manas Destanı'nda İslami Unsurlar*", *Manas Destanının 1000. Yılı Kutlama programı çerçevesinde T.D.V. tarafından düzenlenen Manas Destanı'nın Türk ve Dünya Edebiyatındaki Yeri* paneli tebliğ özeti, T.D.V. Haber Bülteni, Mayıs-Temmuz, 1995, sayı, 34-35, 50.

Tarihi mevsukiyeti tartışmalı olan bu rivayete göre, Türkistan milletlerinin ve bu arada Kırgızların müslüman olması şöyle gerçekleşmiştir. Hz. Nuh'un oğullarından Yafes Amun Deryası'nın (Amuderya) doğusuna gönderilmiş, Türkistan ve Çin'de yaşayan milletlerin tamamı onun neslinden gelmiştir. Yafes, Karahan, azarhan ve Küçihan adında üç oğul sahibi olmuş, Karahan'dan Oğuz, Azarhan'dan Kazakhan adlı oğullar türemiştir. Daha sonra Oğuz'un Moğol adında bir, Moğol'un Gıziddin ve Lariddin adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. Gıziddin'in neslinden "Gız", "Türk" ve "Türkistan" milletleri vücut bulmuştur. Moğol Gıziddin, Urum, Harezmi ve Türkistan'ın padişahı olmuştur. Hz. Peygamber zamanında Gıziddin'in Mamurbek Türk ve Alati Türkmen adlarını taşıyan iki oğlu devletin başına geçmişlerdir. Hz. Peygamber aşikare davete başladığında aslen Gızlardan olan Hz. Akaşe'yi¹³² bir mektupla Harezmi'ye göndererek İslama davet etmiştir. Mektubu saygıyla okuyan Gızlar şenlik düzenleyip hemen Müslüman olmuşlardır. Bu arada Akaşe bir mektubu da Türkmenlere göndermiş, Mamurbek Türk ve Alati Türkmen bunu duyup üç günlük yoldan gelerek mektubu alıp başlarına koymuşlar ve Harezmi'ye dönüp sevinçten hazinelerini halka dağıtmışlar bütün Harezmi halkı sevinçle İslamı kabul etmişlerdir. Üçüncü mektup Nogay'a gitmiş onlar da iman etmişlerdir. Sonra o mektubun bir kopyası Türkistan'a gönderilmiş, Türkistan eli de İslam dairesine girmiştir. Bu sırada Harezmi padişahı Mamurbek Türk, Azarhan'ın neslinden gelen Kazaklara da bir mektup gönderilerek onların Müslüman olmasını sağlamıştır¹³³.

Aksikendi Kırgızlar da içinde olmak üzere Türkleri Hz. Peygamber'in savaşlarına iştirak ettirmektedir Buna göre, Hz. Peygamber Bedir Savaşı'nda iken, içinde Kırgızlardan bir yiğidin de bulunduğu, Gızlardan 92 kişi yardımına gelmiştir¹³⁴. Hz. Peygamber "*Bunlar hangi milletten*" diye sorunca Hz. Ebubekir "*bu millet dağlılar tarafından geldi*" şeklinde cevaplandırmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara birer at tahsis etmiş Hz. Ali'ye teslim ederek şu talimatı vermiştir: "*Ey Ali, bu yiğitlerin ataları bunları bana hediye etti, ben de size hibe teslim ediyorum. Bunlar Kıyamete kadar senin adını ansınlar, bazı zamanlarda "Ay Ali", "Ey Şah-ı Merdan" diye çağırınsınlar, senin çocuklarına hizmet etsinler, gelişip çoğalsınlar*". Bunların da yardımıyla Bedir Savaşı kazanılmış ve Hz. Peygamber'in izniyle ülkelerine dönmüşlerdir¹³⁵.

132. İslam tarih ve edebiyat literatüründe Ukkāşe hikayesi olarak yer alan Hz. Ukkāşe'nin asıl adı Ukkāşe b. El-Mihsan'dır. Rivayete göre bu sahabe Hz. Peygamber'in son günlerinde yaptığı konuşmada helallik isterken benim sizde alacağım var siz benim sırtıma vurdunuz ben de size vurmam istiyorum demiş sırt açılınca öpmüştür. Ancak bu rivayetin uydurma olduğu hadisçiler tarafından bildirilmektedir. Aynı şekilde bu rivayette geçen Ukkāşe'nin de başka birisi olabileceği ileri sürülmektedir. Bkz. M. Esad Coşan, "*İslami Türk Edebiyatında Ukkāşe Hikayesi*", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXVI, 1983, 275-286.

133. Aksikendi, 22-23.

134. Aksikendi, 24.

135. Aksikendi, 25.

Bu rivayette Türklerin Hz. Ali evladına saygı ve sevgi beslemeleri, onun adını ağızlarından düşürmemeleri vurgulanmaktadır. Bu bir bakıma Türklerin Ehl-i Beyt'e olan sevgi ve saygılarının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Nitekim Fergana Vadisinde şimdi Şah-ı Merdan olarak adlandırılan yerleşim yerinde mahalli inanca göre Hz. Ali'nin mezarı bulunmaktadır¹³⁶. Aksikendi Hz. Ali evladını merkez yaparak Türkistan'da başta Kalmuklar olmak üzere kafirlere karşı cihadın tarihini yazar. Söz konusu kayıtlara göre, İmam Cafer Sadık Hitay ve Hotan'ın İslamlaştırılması için çalışmış, Hotan'a kadar gelip kafirlere karşı savaşmıştır. Bir süre sonra Karahıtaylar, Türkistan'ın bazı bölgelerini tekrar istila edince Harzemşahi Sultan Mahmud ve diğer ileri gelenler Bağdat halifesine yardım başvurusunda bulunmuşlardır. Bunun üzerine Bağdat halifesi İmam Cafer'in neslinden İmam Seyyid İbrahim Sultan Melik Zarbağış'ı Türkistan'a göndermiştir. Harezm sultanı Mahmud, İmam Seyyid İbrahim'i yolda hürmetle karşılamış, misafir etmiş ve bir kızını ona vermiş, bu evlilikten Ali adında bir oğlu olmuştur. İmam Seyyid İbrahim 30.000 yiğit ile Kasan'a gitmek üzere yola çıkmış, Hocent'e ulaştığında onun gelişini duyan Kırgızlar ona katılmışlar, İmam İbrahim Kırgızlardan Lar-Han'ı sağına, Lar-Buzurg Han'ı soluna almış böylece Kasan'ı Karahıtaylardan temizlemiş, 350.000 putu kırmış ve burasını "İslamabad" kılmıştır. Daha sonra Kırgızların yardımıyla Fargab ve Dangal, Mimcubar alınmış ve buralar da "İslamabad" kılınmış ve yönetimi Kırgız beyleri Lar-Han ve Lar-Buzurg Han'a verilmiştir¹³⁷.

Görüldüğü gibi, Aksikendi, Kırgızları Ehl-i Beyt'ten bir imamın ordusuna dahil etmekte ve İslamın yayılması için mücadeleye sokmaktadır. Söz konusu yaklaşım tarihi verilere uygun düşmese de XVI. yüzyılda yaşamış bir Kırgız tarihçinin kendi boyunu İslam dairesinde gösterme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım bir bakıma o zamanki Kırgızların anlayışlarına uygun gelmiştir. Aksi takdirde, eğer söz konusu dönemde Kırgızlar Müslüman olmamış olsalardı, yazar alimlerin, yöneticilerin ve halkın tepkisinden çekinirdi.

3. Sözlü Kırgız Kültüründe İslam

Kanaatimizce bir toplumun hangi dinden olduğuna işaret eden göstergelerden biri de örf ve adetleridir. Bu bağlamda Kırgızların Türkistan'daki diğer müslüman Türk boyları ile aynı değerleri taşıdıkları görülmektedir. Örf ve adetleri, kültürün hakim unsurlarından dinin şekillendirdiği göz önünde bulundurulursa Kırgızların İslamlaşma sürecinin uzun bir tarihi olduğu söylenebilir. Bunun yanında dildeki kavramlar, deyimler

136. Aslında Türklerde Ehl-i Beyt sevgisi Karahanlılar döneminden beri görülmektedir. Nitekim Satuk Buğra Han'ın İslamı kabulünü menkıbevi tarzda anlatan risalelerde buna rastlanmaktadır. Bkz. M.F. Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", çev. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1993, 150 vd.

137. Aksikendi, 31-34.

ve atasözleri de halkın ruh ve din dünyasını yansıtır. Daha çok XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarına ait Kırgız sözlü kültürü önemli ölçüde İslami unsurlar taşımaktadır. Halk deyişleri ve atasözleri halinde halk arasında dolaşan bu kültür motifleri Kırgızların İslami anlayışları ve dini hayatları hakkında bilgi vermektedir. Büyük Kırgız dilcilerinden Hüseyin Karasayev'in (ö. 1998) derlediği *Nakil Sözder* (Nakil Sözler) adlı eserde yer alan İslami içerikli atasözü ve deyimlerden yola çıkarak Kırgızların dini dünyaları hakkında şunları tespit ediyoruz.

a. İtikat İle İlgili

İyman Aytuu, İyman Uguzuu (İman Söylemek, İman Bildirmek): Kırgızlar iman etmeyi bu kavramla ifade ederler. Bunun Arapça kısa ifadesi "Eşhedü enlailahe İllallah, eşhedü enne Muhammeden Abdühü ve Resülühü", geniş şekli de amentü cümlesidir¹³⁸.

Adem Ata-Oba Ene (Adem Baba-Havva Ana): Bu iki şahıs bütün insanlığın atasıdır. Allah Taala yer yüzünden getirttiği topraktan Adem'i, onun kaburgasından da Havva'yı yaratmıştır. Bundan dolayı erkeğin hanımı ile istişare yapması Kırgızlarda "Kabırgan menen keneş" (Kaburga ile istişare) şeklinde yaygınlaşmıştır¹³⁹.

Ak Rasul Alla (Hak Resullallah): Hak Resul Hz. Muhammed Tanrı'nın gerçek vekili, insanlara gönderdiği açık elçisidir. O peygamberlerin en sonuncusu, insanlığın bütün güzel sıfatlarını kendinde toplayan kişidir. Tanrı'nın peygamberlerinin tamamına yakını İsrail oğullarından çıkarken o Araplardan çıkmıştır. O mucize sahibi ve haysiyetli insandır¹⁴⁰.

Baygambar Barına Azır (Peygamber Her Şeye Hazır): Hz. Peygamber Allah tarafından insanlara dini öğüt vermek için çabalarken her türlü azap, eza ve cefa ile karşılaşmaya kendini hazırlamıştır. Hz. Peygamber'in bütün bu zorluklara göğüs gemesi, Kırgızlara hayatta örnek ve psikolojik destek olmuştur. Kırgızlar Hz. Muhammed'in bu tavrını yukarıdaki atasözü ile ifade etmişlerdir¹⁴¹.

Cazmış Degen Ak Söz (Yazılmış Denen Hak Söz): Kırgızların *Tagdır* ve kader anlayışlarını anlatan bu söze göre kul doğmadan önce Allah Levh-i Mahfuz'da kulun kaderini yazmıştır¹⁴².

Akır Zaman (Ahir Zaman): İslama göre bu alemin bitiştir. Hokand Hanlığı zamanında Kırgızlar ahir zaman hakkında çok kitap yazmışlar ve

138. Karasayev, 355-356.

139. Karasayev, *Nakil Sözder*, Frunze, 1982, 8.

140. Karasayev, 22.

141. Karasayev, 57-58.

142. Karasayev, 96.

halka okutmuşlardır. Bu kitaplardaki kayıtlara göre Ahir Zamanın en önemli alametleri, çok sayıda insanın ölmesi, dindarlara nazaran dinsizlerin çoğalması, yerin titremesi, suların taşması, güçlü fırtınaların çıkması, kötülüklerin çoğalmasıdır. Ahir Zaman vuku bulmadan önce Deccal'ın başkanlığında doğudan Yecüc-Mecüc çıkacak ve yeryüzüne hakim olacaktır. Deccal gök eşeğine binip Dıvışk'a gidecek bu arada yerden Mehdi, gökten İsa Peygamber çıkacak ve onu yok edeceklerdir. Bu olaydan sonra bir nice asır geçecek, dünya tekrar bozulacak, güneş batıdan doğacaktır¹⁴³.

Kıyamet Kayım Boluu (Kıyamet Kaim Olur): İslama göre bu dünya bitecek, ölenlerin tamamı dirilecek, büyük hesaba çekilecektir. "Kıyametin Kıl Köprüsü" sözü de Sırat Köprüsü'nü ifade eder¹⁴⁴.

Arasat Maydanı: Kıyamet koştuktan sonra insanların dirilip hesaba çekileceği yerdir. Bu sırada insanın içinde bulunacağı halet-i ruhiye Kırgızcada "dendaroo boluu, ırgılçın boluu" (müterdit olma, irinler içinde olma) şeklinde söylenir¹⁴⁵.

b. İbadet ve Muamelatla İlgili

Orozusun Açpay (Orucunu Tutmak): Oruç tutmak Kırgızlarda "Orozusun açpay", "Ooz bekituu" (ağız kapatmak) ve orucu açmak, iftar yapmak da "ooz açuu" (ağız açmak) deyimleri ile anlatılır¹⁴⁶.

Batuba Kılıu (Fetva Verme): Daha çok güney Kırgızlarında yaygın olan bu ifade, bazı meselelerinde kadı, müftü ve imamlar tarafından verilen fetvayı anlatmaktadır¹⁴⁷.

Nafaka Tölöö (Nafaka Ödemek): Bu kavramın Kırgızlar arasında üç anlamı vardır: 1. Aileye bakmak için ödenen para, 2. ayrılan kadına verilen para, 3. yaşanan ebeveyne verilen para¹⁴⁸.

Zamzam Suusu (Zemzem Suyu): Kırgızlar hacıların getirdiği bu suyun bir kaç damlasını içinde su bulunan bir kaba damlatırlar ve kibleye dönerek "Allahü Ekber" diye içerlerdi. Bu suyu içenin öbür dünyada Cennet'e gireceğine inanırlardı¹⁴⁹.

143. Karaseyev, 29-30.

144. Karaseyev, 232.

145. Karaseyev, 41.

146. Karaseyev, 257-258.

147. Karaseyev, 65.

148. Karaseyev, 249.

149. Karaseyev, 122-123.

Acı Bedel (Bedel Hacı): Buhara, Semerkand ve Kaşgar'dan gelen kişilere bazı Kırgızlar para vererek hacca gönderirlerdi. Para veren bu kişilere "Acı Bedel" denirdi ve halk arasında büyük saygı görürdü¹⁵⁰.

c. Günlük Hayatla İlgili

Dubay Salam (Dua Selam): Kırgızlar birisine mektup yazdıklarında veya haber gönderdiklerinde sözün başına iyi dilek nişanesi olarak bu ifadeyi koyarlardı¹⁵¹.

Dubanadan Ay Başı Umit Kılât (Divaneden Ramazan Bayramının Birinci Günü Ümit Eder): Kırgızlar Ramazan Bayramının birinci günü geçmişlerinin ruhlarının kendilerini ziyaret ettiğine inanırlardı. Bu nedenle Ramazan Bayramının birinci gününde küçük ekmeğin parçalarını yağda kızartarak özel yemek yaparlar ve geçmişlerinin ruhu için Kur'an okutarak halka yemek verirlerdi¹⁵².

Dubança Ak Uruu (Divanece Hak Söyleme): Kırgızlar Allah'tan bir istekte bulduklarında veya O'nu zikrettiklerinde "Allah uy" veya "Allah sensin, Kuday sensin" diye nidada bulunurlardı¹⁵³. Aynı şekilde şeyhlerin müridleri ile Allah'ın 99 ismini zikretmesi *zikiri kagıluu (zikir söylemek)* şeklinde ifade edilirdi¹⁵⁴.

İsm-i Azam Dubası (İsm-i Azam Duası): Kırgızlar bu duanın çok etkili olduğuna inanırlar, mollalar hastalara, kısır kadınlara, delilere okurlardı¹⁵⁵.

Kadır Tün Tosuu (Kadir Gecesini Bekleme): Ramazanın 27. gecesini Kırgızlarca büyük bir hürmetle beklenirdi. Kadir gecesinin kutsiyeti Kırgızlar arasında büyük olup iyiliğe ve zenginliğe açılan gece olarak anlaşırdı¹⁵⁶.

Kara Din: İslam dışındaki din. Manas Destanı'nda da geçtiği gibi Kırgızlar İslam dışındaki dinlere kara din veya gayri din delerdi¹⁵⁷.

Kur'an Tuşuruu (Kur'an Hatmetme) Kur'an Okuu (Kur'an Okumak): Kırgızlar ölen kişinin ardından öbür dünyada zorluk görmesin diye bir grup mollayı toplayıp Kur'an hatmettirirlerdi. Bu merasimde koyun kesip büyük bir sofraya hazırlayarak yemek verirlerdi¹⁵⁸.

150. Karaseyev, 123.

151. Karaseyev, 91.

152. Karaseyev, 91.

153. Karaseyev,

154. Karaseyev, 124-125.

155. Karaseyev, 129.

156. Karaseyev, 140.

157. Karaseyev, 158.

158. Karaseyev, 208.

Peygamber Çaşı (Peygamber Yaşı): Hz. Muhammed'in ölüm yaşı olan 63 Kırgızlar arasında kutsal kabul edilir, bu yaşa gelen birisi O'na saygı ve sevgisinden dolayı *Peygamber yaşı* diye cevap verir¹⁵⁹.

d. Ölüm İle İlgili

Akka Moyun Sunuu (Hakka Boyun Sunmak): Ölmek, dünyadan gitmek anlamında olup "Ölüm ak, aga moyun sunuu gerek" (Ölüm hak, ona boyun sunmak gerekir) sözü ile ifade edilir¹⁶⁰.

Canaza Okuu (Cenaze Namazı Kılmak): Kırgızlar ölen kişinin arkasından enaze namazı kılarlar ve bu namazda Arapça olarak şu manadaki duayı okurlardı: "Ey Yaraticı, dirimizi, ölümümüzü, burada olanımızı ve olmayanımızı, kadınıımızı, küçüğümüzü, büyüğümüzü bağışla. Allahım bizden yaşattığını İslam üzere yaşat, bizden öldürdüğünü iman üzere öldür. Bu ölüye huzur, rahat, mağfiret ve rıza ihsan eyle. Allahım, eğer bu iyi ise, iyiliğini artır, kötü ise günahından geç. Bunu güven, müjde, kıram, yakınlık ile karşıla. Ey merhametlilerin merhametlisi, rahmetinle bunu yap"¹⁶¹.

e. Din Eğitimi İle İlgili

Beyşembelik Aluu (Perşembelik Almak): Eskiden mollaların okuttukları çocuklardan Perşembe günleri aldıkları hediye. Drumu iyi aileler "çocuklarımızın gözü açilsin, geçmişlerime Kur'an okusun" diye molla kirala-yıp çocuklarını okuturlardı. Bazı mollalar da kendi evlerinde ders verirdi. Yakınındaki yerlerdeki ve köylerdeki komşular da çocuklarını bu mollaya gönderirdi. Cuma günü hariç haftanın diğer günlerinde devam eden eğitim-öğretimde çoğunlukla Kur'an okutulurdu. Perşembe günü ebeveynler çocuklarının ellerine, mollaya verilmek üzere, "Perşembelik" para verirdi. Bunun yanında durumu iyi olanlar et, kızartılmış ekmek, vb. yiyecekler hediye ederlerdi¹⁶².

Kur'an kana Boluu (Kur'an Okuyucu Olmak): Bu söz, Kur'an kelimesine Farsça "havand" sözünün eklenmesinden elde edilmiştir. Kırgızlar, Kaşkar ve Buhara'dan gelen mollalardan ilm-i hal öğrenirdi. Bu eğitim sürecinden sonra onlara Kur'an öğretilirdi. Bu mollalarda okuyanlar hoca olup halk arasına girerlerdi¹⁶³.

159. Karaseyev, 263-264.

160. Karaseyev, 26.

161. Karaseyev, 100. Karaseyev'in Kırgızca verdiği bu duanın Türkçesini S. Ateş'in *Büyük Dua Mecmuası*'ndan aldık. Ankara, t.y., 75.

162. Karaseyev, 71.

163. Karaseyev, 209-210.

Aptiek (Haftıyek): Kur'an'ın yedide birine verilen isimdir. Çoğunlukla küçük sürelerin seçilmesinden oluşan bu kitap çocuklara medreselerde ve mekteplerde okutulmuştur¹⁶⁴.

Çaar Kitep (Çıhar Kitap): Dört kitap anlamına gelen Farsça bu kitap ilm-i hal bilgilerini içerir ve mektep ve medreselerde okutulurdu¹⁶⁵.

IV. SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİNDE KIRGIZLARDA İSLAMİYET

Türkistan Türklerinden, İslam etkisinin az ve yüzeysel olduğu boy-lardan birisinin Kırgızlar olduğu bilinmektedir. Yukarıda tarihi kronoloji içinde Kırgızların İslamla tanışması ve İslamlaşması hakkındaki kayıtlara yer verdik. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında tarihçi, etnograf ve gezginlerin Kırgızların İslami hayatı hakkında verdikleri bilgilerin de ilk cümlede ifade ettiğimiz kanaati doğrular nitelik taşıdıkları görülmektedir.

Söz gelimi Radloff'un 1861-1869 yıllarında Sibiryaya, Altay ve Orta Asya'ya yaptığı gezilerde tuttuğu notlarda Kırgızların İslamlığı hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Radloff, İslamı geç kabul etmekle beraber, Kırgızları da Kazaklar gibi müslüman olarak nitelendirir ve şu değerlendirmeyi yapar: "*Bana kalırsa diyebiliriz ki Kırgızlar kendilerini çok ciddi Müslüman sayar ve Kalmukları kafir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazaklara nazaran daha fanatiklerdir, destanları din savaşından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kafirlere komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir*"¹⁶⁶. Radloff'un bu kayıtlarındaki "*kendilerini ciddi Müslüman sayar*" ifadesi Kırgızların kendilerini Müslüman hissettiklerini ve böyle tanımladıklarını göstermektedir.

Ancak, F. Poryakov 1891'de Yedi Su Kırgızlarının büyük çoğunluğunun Allah, Peygamber ve Kur'an'ı bilmediklerini belirtmektedir¹⁶⁷. Aynı şekilde, XX. yüzyılın hemen başında, A.G. Serebrennikovda dindar Kırgız uruglarının yaşadığı Pamir bölgesinde 1902'de yaptığı tespitle İslamın yabancı adetler, hurafeler ve batıl itikatları le gölgelendiğinei hatta kaybolduğunu vurgulamaktadır¹⁶⁸. Öte yandan V.V. Nalivkin 1913'te Kırgızların İslamı neredeyse hiç bilmediklerini, şeyatı kendilerine göre yorumlayıp kolaylaştırarak yaşadıklarını, bununla beraber dine samimiyetle sarıldıklarını ve "*ismen Müslüman*" olduklarını kaydetmektedir¹⁶⁹.

164. Karaseyev, 275.

165. Karaseyev, 275.

166. Radloff, II, 319.

167. Şamşı Bazarbayev, *Ruhi Medeniyet Cana Din*, Oş, 1995, 44.

168. Bazarbayev, 44.

169. Bazarbayev, 44.

Bu dönemde Türk ve Müslüman asıllı uzmanların kaleme aldıkları eserlerde de Kırgızların İslamlığı ve dini hayatları hakkında benzeri tespitlere rastlanmaktadır.

Söz gelimi bölgeyi çok iyi tanıyan Kazar coğrafyacı ve bilim adamı Ç. Velihanov Kırgızların İslamlığı hakkında şu kayıtları düşmektedir. *“Bütün Kırgızlar İslamı tutar, fakat onun talimatlarını bilmeden ‘Müslümanız’ derler. Onların bütün inançları Orta Asyalıların eski dini inançlarıdır. Onlar bu inançları saklamışlardır. Molla ve diğer Müslüman muallimler Kırgız halkının içinden çıkmamıştır”*¹⁷⁰. Bununla beraber Velihanov’un kayıtlarına göre Kırgızlar Allah ve Kduay kelimelerini devamlı kullanmışlar ve *“Kayrumdu, ırayumdu Allah’ın atınan”* (Rahman ve Rahim alan Allah’ın adıyla), anlamına gelen *“Bismilla”*’yı (Besmele) yi her zaman dillerinden düşürmemişlerdir¹⁷¹.

Yine Tatar tarihçi, Hasan Ata Abeşi XX. yüzyıl başlarında, Kırgızların, İslamı biraz Türkleştirmekle beraber, öteden beri saf Müslüman olduklarını belirtir. Bunun yanında bir takım siyasetçilerin Kırgızların sosyal hayatındaki bazı eski örf ve adetleri bahane ederek onları Müslüman tanımadıklarını vurgular. Bu suçlamaya bir tepki olarak, Abeşi’nin kayıtlarına göre, *“son zamanlarda Kırgızlar içinde İslam ilimlerine yöneliş ve maarif yayma sevdası güçlenmektedir”*¹⁷².

Elimizde şimdilik başka kaynaklar bulunmamakla beraber, bu kayıtlardan XX. yüzyıl başlarında Kırgızların İslamdan uzak tutulması yönünde bazı çalışmaların yapıldığını, ayrıca kimi mutaasıp kesimlerin Kırgızları Müslüman tanımama eğiliminde olduklarını anlıyoruz.

Kırgız tarihçi Osmanali Sıddıkoğlu (1875-1940) nu 1914’te verdiği bilgiler de Kırgızların İslami hayatı hakkında ilginç ipuçları içermektedir. Çoğunluğu Sıddıkoğlu’nun müşahadelerine dayanan bu bilgiler çok kıymet taşımaktadır. O, söz gelimi Kırgız Temir urugunun daha önceleri haram ve helalin ne olduğunu bilmediklerini, kendiliğinden ölen malin etini yediklerini, zina ve hırsızlık yaptıklarını ve çıplak gezdiklerini belirtir. Ancak dindar bir kişi olan Molla Carkımbay Hacı’nın vaaz-nasihat ve gayretleri ile bütün bu yanlışlardan döndüklerini, ilmin değerini anladıklarını, İslam ve iman yoluna girdiklerini vurgular. Sıddıkoğlu XX. yüzyıl başlarında Kırgızlar arasında din bilimlerinin ve mollaların azlığının altını çizer. Mollaların İslam ilimleri ve ilmihal bilgisi adına sa-

170. Makrinin-Polskih, 245-246.

171. Ceenbek Camıbekov, *Kırgız Ruhundagi Sosialdik-Filosofiahk İdeyalar Cana Kız Karastar*, Oş, 1996, 72.

172. Hasan Ata Abeşi, *Türki Kavimler Tarihi (Mufassal Tarih-i Kavm-i Türki)*, haz., P. Ravşan, Taşkent, 1995, 170.

173. Fars asıllı Hafız Şirazi (ö. 1390) nin dini öğütler içerenen Farsça Divan’ı Türkistan Türkleri arasında çok yayılmış, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

dece "Hoca Hafız"¹⁷³ ve "Çahar Kitap"¹⁷⁴ okuduklarından, iman ve Allahı tanıma konusunda müdellel bilgiye sahip olmadıklarından yakınıdır¹⁷⁵.

Siddikoğlu yine Temir urugunu anlatırken, dini hayat ve anlayış konusunda şu notları düşer: "Oruç tutar fakat namaz kılmazlardı. Aralarında namaz kılan birisi olsa ona "molla" derlerdi. Bu şekilde molla diye adlandırılan birisi orucunu açmak için günün batmasına bakmaz ezanı beklerdi. Yaşadığı yerde imam olmadığından en az on km uzaktaki imamın ezanını duymak için atına binip oraya gider, ezanı dinler orucunu açmadan yerine döner orada açar başkalarına da haber verirdi. Namaz kılmak için de oraya giderdi. Söyleyecek hiç bir sözü yoktu. Devamlı "elli yıl içinde kıyamet kopacak, İmam Mehdi çıkacak" diye etrafa yayardı. Cenaze namazını da kılardı. O namazda rüku ve secde yapardı. Birisi gelip ben böyle cenaze namazı görmedim dese "o önceden, Hudayar Han'dan sonra secdeli cenaze namazı çıktı derdi"¹⁷⁶.

Siddikoğlu, Kırgız Monol urugundan bahsederken de onların yanlarına bir şart⁺ gelse ona "hoca" diye hürmet ettiklerini ve onun elinde Hz. Peygamber'den aldığı emir yazısı olduğuna inandıklarını belirtir. Ayrıca haktan bir kısmının bilgisiz olmalarına rağmen mollaları ve hocaları tefiş etmeye kalkıştıklarını, cevabı zor dini sorularla halk önünde küçük düşürmeye çalıştıklarını, bu tavrın da halk ile din adamlarının arasını açtığını, hürmetin zayıfladığını belirtir. Siddikoğlu Amerika ve Rusya'da din adamlarına gösterilen yüksek saygı ve değeri hatırlatarak Kırgızların da aynı yolu izlemelerini önerir. Aksi takdirde bu tutumun dinden soğumaya yol açtığını, Kırgızı cahillik içinde bıraktığını ve Kırgızlar içinden iyi mollaların yetişmesini engellediğini vurgular¹⁷⁷. Bütün bunlara rağmen Siddikoğlu'nun ifadesiyle "Halk, bilgisiz de olsa sartı görse "hoca", sarıklı görse "molla" der"¹⁷⁸.

Kuzey Kırgızistan'da Narın taraflarında yaşayan Kırgız Çerik urugundaki dini hayat hakkında Siddikoğlu şu kayıtları düşer: "Şimdi Çerikler ilimden uzak, iman ve İslamları zayıftır. Kaşgar'dan bel bellemeye gelen sart Çeriklerin gözüne büyük büyük molla olarak görünür. Kendim gezip gördüm. Bir adam kendi köyünde bir divane iken Çerik'te molla oldu. O divane molla elif harfini bilmez. Buna rağmen o ne söylese halk onu şeriat olarak kabul eder. "Sarıklı adam molla, sart hoca" diyen halk,

174. Dört Kitap manasındaki bu eser Farsçadır. Yazarı bilinmeyen ve küçük bir muhtevaya sahip olan bu eser ikisi manzum, ikisi mensur dört küçük risaleden oluşmaktadır. Türkiye Türklerindeki Mızraklı İlmihal gibi Türkistan Türklerinin de dini başvuru kitabı olmuş yaygın olarak medreselerde okutulmuştur. Çahar Kitap'ın Özbek şivesindeki Türkçe tercümesi Çolpan Neşriyat tarafından yayınlanmıştır (Taşkent, 1992).

175. Siddikoğlu, 38.

+ Hokand Hanı (1845-1858).

176. Siddikoğlu, 39.

++ Türkistan'da daha çok ticaretle meşgul olan yerleşik Özbek Türklerine verilen ad.

177. Siddikoğlu, 89.

178. Siddikoğlu, 91.

sadece Çahar Kitap ve Hoca Hıfız'ı bitiren ancak iman ve İslamın ne olduğunu bilmeyen şimdiki Çerik mollalarını molla yerine korlar"¹⁷⁹.

Kırgız şair ve sancıracı Talip Molda (1849-1949) bilhassa güneybatıda Andican ve Namagan taraflarındaki Kırgızların uzun zaman önce İslama girdiklerini, doğuya gittikçe İslama girmenin daha sonraki dönemlere kaydığını kaydeder. Söz gelimi ona göre Tokmak taraflarındaki Sarıbağış uruğu Issık Göl ve Çolpan Ata taraflarındaki Bugu uruğundan daha dindardır. Aynı şekilde kuzey Kırgızlarına nazaran güney Kırgızlarında dini duyarlılık daha yüksektir. Söz gelimi Bugu uruğunun büyük bir kısmı son zamanlara kadar İslam dinini putperestlik dini ile karıştırıp beraberce yaşaya gelmişler, nitekim hala ardıç ağaçlarından tütsü yapıp mezar gibi bazı yerlere tapınmaktadırlar¹⁸⁰.

Talip Molda'nın kayıtlarına göre bazı Kırgızlar "dinim İslam" derken İslamın ne olduğunu bilmezler. Ancak çok dindar kısmı namaz ve oruç gibi dini vecibelerini yerine getirirler¹⁸¹. Esasen Kırgızlar arasında İslami bilgi ve pratiklerin Hokand Hanlığı zamanında biraz gelişme kaydettiğini belirten Talip Molda cenaze namazının, ıskat-ı salatın, nikahın ve ölenin arkasından Kur'an okutmanın söz konusu dönemde yaygınlaştığını söyler¹⁸². Daha önceleri Kırgız köylerinde bir cenaze zuhur etse halk bir şartın gelmesini ve cenazeyi kaldırmasını beklemiş. Bu bekleme bazen günlerce sürebilirmiş. Bir defasında bir Kırgız köyünde bir adam ölmüş, bu arada köye sart tacirler gelmişler. Köylüler onlardan cenaze namazını kaldırmalarını isteyince onlar da içimizde molla yok demişler. Bunun üzerine Kırgızlar "siz kızıl cepken giyip sart olmayı bilirsiniz de cenaze namazı kaldırmayı niçin bilmezsiniz?" diye çıkmışlar¹⁸³. Tabii ki bu rivayet Kırgızların cenaze namazı kaldıramayacak kadar dini bilgiden yoksun olmakla beraber cenazeyi İslam ahkamı üzere defnetmenin gerekli olduğunu bildiklerini ve bu konuda ısrarlı ve duyarlı olduklarını göstermektedir.

Talip Molda Kuzey Kırgızların bir kısmının namaz kıldığını, ancak namazda kıraat okuyacak kadar Kur'an bilmedikleri için "Karagaydın keldesi/Men Kudaydın pendesi" (Karaçamın kellesi/Ben Huda'nın bendesi) diyerek yatıp kalktıklarını belirtir¹⁸⁴. Bütün bunlara rağmen Talip Molda'nın kanaatine göre halk her ne kadar İslamı tam olarak bilmese de din adına konuşur "İslam için canımı esirgemem" derdi¹⁸⁵.

179. Siddıkoğlu, 92-93. Kırgız tarihçilerden Soltanoyev (1878-1938) de Çerikler arasında Kaşgarlı Uygur mollalarının çok faaliyet gösterdiklerini bu bakımdan Kırgızların Kaşgarlı mollaların % 40'ının adını "ahund" koyduklarını belirtir. Soltanoyev, I, 136.

180. Talip Molda, "Kırgız Tarihi", Kırgızdar II, 535.

181. Talip Molda, 536.

182. Talip Molda, 536.

183. Talip Molda, 536-537.

184. Talip Molda, 537.

185. Talip Molda, 537.

Bazı kayıtlara göre kimi Kırgız manapları İslami ibadetleri kolaylaştırma yönünde uygulamalara baş vurmuşlardır. Mesela, yukarıda sözünü ettiğimiz Orman Han oruç sıcak bir yaza çatinca kışa bırakılmasını emretmiştir¹⁸⁶. Kuzey Kırgızlarından sancıracı, Manascı ve şair Togolok Molda (1860-1942) Orman Han'ın dini bilgisi hakkında da ilginç ipuçları vermektedir. Hokand Hanlığı Orman Han'a dini öğretecek mollalar göndermiş, onlar heybelerindeki kitapları ortaya dökerek ona namaz başta olmak üzere dini öğretmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Orman Han kitaplara iterek "*hangi birini öğrenelim zaten bunların hepsi bir değil mi?*" şeklinde tarzde bulunmuş ve gelen mollalara "*siz molla da olsanız, koca sart da olsanız yine Hokandlılara söylüyorsunuz, bana hitap etmiyorsunuz*" diye Hoka'n'a göndermiştir¹⁸⁷.

Yine Kırgız tarihçilerinden Belek Soltanayev (1878-1938) Kırgızlar arasında İslami yaşayıştan bahsederken onlar arasında namaz kılanın binde bir olduğunu, Bayram namazına gidemeyen Kırgızın 40 kara taşı aktardığını kaydeder¹⁸⁸. O, ancak Rusların bölgeye gelmesi üzerine Kazandan Tatar, Kaşgar'dan Uygur, Fergana ve Taşkent'ten gelen Özbek mollalarının gayretleriyle Kırgızların namaz, oruç, öşür, zekat ve cenaze gibi dini vebeleri öğrendiklerini belirtir. Onun kayıtlarına göre Kırgızlar cemaat namazı kılmak istediklerinde imam olacak kişi bulamazlar, zorla öne geçirdikleri kişi de açık okunacak kıraatları gizli okurdu. Niçin açıktan okumadığı sorulsa "*Açıktan okumak öğünmektir*" diye kendini savunurdu¹⁸⁹.

Kırgızlar arasında hacca gidenler de çok azdı. Bu hususa değinen Soltanayev, Kırgız Sarbağış uruğu içinde Uygur mollaların tebliğde bulunarak bu uruğun ileri gelenlerinden Tulku Niyazbekoğlu'nu hacca götürdüklerini kaydeder ve "*daha önce bu Kırgızlar arasında hacca giden yoktu, bu olay ilk oldu*" notunu düşer¹⁹⁰.

XX. yüzyıl başlarında Kırgızlar arasında İslami hayatın zayıf olduğu aşikardır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de Kırgızların yeterli düzeyde İslami bilgiye ulaşamamalarıydı. Herşeyden önce onların örf ve adetlerini, toplum hayatını ve psikolojisini bilen, kendilerinin yetiştirdikleri Kırgız mollaları yoktu. Kırgızların kendilerinden din adamı konusun-

186. Makrinin-Polskih, 240; İnan, Manas, 6.

187. Togolok Molda, 67.

188. Soltanayev, I, 136. Bununla beraber bazı Kırgız manap ve bireylerinin XX. yüzyıl başlarında hacca gittikleri bilinmektedir. Söz gelimi Kuzey Kırgızlarından Şabdan Batır (1839-1912) 1904'te hacca gitmiştir. İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği bu seyahatte Medine-İstanbul demiryolu için 2000 altın bağışlamıştır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid kendisini altın madalya ile taltif etmiştir. Kemal Şabdanuulu, "*Şabdan Cönündö Kıskaç Tarih*", Şabdan Batır, haz., N. Kaparov, Bişkek, 1992, 13.

189. Soltanayev, I, 136.

190. Soltanayev, I, 136.

da büyük sıkıntı çektikleri bilinmektedir. Yukarıda Sıddıkoğlu'nun da belirttiği gibi Kırgızlar kendilerinden din adamlarını yetiştiremiyorlar, bu ihtiyaçlarını daha çok Uygur, Özbek ve Tatar mollalarla karşılıyorlardı. Kaşgar'dan gelen Uygur mollalar Kuzey ve Doğu Kırgızlarına, Orenburg ve Kazan Taraflarından gelen Tatar mollalar¹⁹¹ Tokmak Kırgızlarına, Fergana'dan gelen Özbek mollalar da Güney Kırgızlarına din hizmeti veriyorlardı. Kırgızların kendilerinden din görevlilerinin çıkmamasının sebepleri arasında bu mesleğe hor bakılması, mollalığın sadece sarıların yani yerleşik halkın işi olarak algılanması sayılabilir.

Kırgızlar XX. yüzyıl başlarında yeterli düzeyde din adamı yetiştirecek medreselerden yoksundular. XIX. yüzyılda Kırgızlar arasında eğitim ve maarif kurumları da yeterince yayılmamıştı. Bilindiği gibi, Orta Asya'da medreselerin çoğu Hive, Buhara, Samarkand, Taşkent ve Fergana gibi merkezlerde toplanmış, Kırgızların yaşadığı yerlerde ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılmaya başlandı. Çünkü Kırgızların çoğu bu tarihten itibaren yerleşik hayata geçmeye başlamışlardı. Nitekim 1892'de Kırgızistan'ın tamamında sadece 7 medrese vardı ve bunun da 5 tanesi güney Kırgızistan'da Özbeklerin de yoğun olarak yaşadığı Oş'ta bulunuyordu. Burada 1914'te medreselerin sayısı 88'e öğrenci sayısı 1172'ye ulaşmıştı¹⁹².

Bütün bunlar Kırgızların söz konusu tarihe kadar hiç din eğitimi almadıkları anlamına gelmemelidir. Zira daha önceleri zengin ve soylu aileler başta olmak üzere çoğu Kırgızlar ücretle tuttıkları mollalar vasıtasıyla çocuklarını kendi evlerinde veya çadırlarında okuturlardı. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Ceyhun'u geçen bir İngiliz gezgin mektep çadırında Kırgız çocukların Kur'an öğrendiklerini kaydeder. Yine 1857'de Kırgızları ziyaret eden Velihanov da Kırgız çocukların çadırlarda ders aldıklarını belirtir¹⁹³.

SONUÇ

Kırgızların geç İslamlaşmasının ve dindarlık düzeylerinin düşük olmasının bize göre başlıca nedenleri şunlardır:

191. XIX. Yüzyılda Tatarların Kırgızlar arasındaki faaliyetleri için bkz. S. Cigitov, "Adabi Baylanıştarding Tarihinan", *Ala Too*, 1983/1, 129-138.
192. Edhyam Tenişev, "Uluttuk Doorgoçeyinki Kırgız Adabi Tili Cönünde", "Kırgızdar", II, 497. Kırgızlar kendi din eğitimi kurumlarında kendi çocuklarını din adamı olarak yetiştirme yönünde 1991 bağımsızlığından sonra önemli adımlar atmışlardır. Kırgızistan Dini İdaresi kendi imkanlarıyla orta ve yüksek derecede din eğitim kurumları açarken, Türkiye Diyanet Vakfı'nın maddi desteğiyle 1993'ten itibaren eğitim-öğretime başlayan modern ve Türkiye örneğinde bir İlahiyat Fakültesi Oş Üniversitesi bünyesinde açılmıştır. Benzeri bir fakültenin de Bişkek'te Manas Üniversitesi'nde açılması için resmi işlemler tamamlanmıştır.
193. Tenişev, 497.

1. *İslam kültür bölgelerinden uzakta kalma*: Kırgızların büyük çoğunluğu İslamın Türkistan'a ulaştığı dönemlerde Yenisey ve Altay bölgesinde. Moğollar ve Kalmuklar gibi putperest toplumlarla beraber yaşıyorlar, müslüman devletler ve topluluklardan, dolayısıyla İslam tesirinden uzak kalıyorlardı.

2. *Din eğitimi yetersizliği*: XIX. yüzyılın sonlarına kadar çoğu göçebe yaşayan Kırgızlar arasında, din eğitimi verecek ve dini vecibelerin pratiğini yerine getirecek mektep, medrese, mescit ve dergah gibi dini kurumlar yaygın bir şekilde kurulamıyor, bu nedenle her düzeyde Kırgıza yeterli dini eğitim verilemiyordu. Rus istilasından önce özellikle Kuzey Kırgızları arasında okuma yazma bilme oranı düşük olduğundan halk yazılı dini edebiyattan da yararlanamıyordu. Bunun yanında kendilerinden olmayan mollalar da Kırgızlar arasında istenilen dini telkini yapamıyorlardı.

3. *Sosyo-ekonomik şartlar*: Toplumsal teşkilatlanmanın göçebelik, ataerkillik ve kabilecilik esasına dayanması, ekonomik hayatın hayvancılığa bağlı olması Kırgızlar arasında İslamın üstünkörü kabul edilmesinin ve yaşanmasının sebeplerindedir. H. İnalcık'ın da belirttiği gibi, Orta Asya'da Kaşgar ile Balkaş arasında yaşayan Türk boyları Karahanlılar zamanında Müslüman olmuşlardır. O zamanlar bu coğrafyalar Türk dünyasında şehir hayatı ve ticaretin en geliştiği yerler idi. Müslüman Arap ticaret kervanları buralara kadar uzanmıştı. Müslüman tüccar sadece ticaret malları değil aynı zamanda yüksek İslam kültürünü de temsil ediyor ve taşıyordu. Bu anlamda Türklerin İslamı kabul etmesi sadece hükümetin veya hükümdarın ihtidasından ibaret olmayıp uzun süren ticari ve kültürel etkileşimin de bir sonucuydu¹⁹⁴. Ayrıca İslam birçok yönden şehirleşmeyi teşvik eden bir dindir¹⁹⁵. Nitekim Kırgızların İslamlaşması da kuzeyden güneye indikçe, yerleşik hayata geçtikçe, şehirleşmeye başladıkça hızlanmıştır. Bu yönüyle Kırgızların Müslümanlığı kabul etme süreci, bir bakıma, Güney Sibiryta bozkırlarında göçebe olarak yaşayan bir Türk boyunun Türkistan'a indikçe İslamlaşma serüvenidir.

4. *Kırgızların Muhafazakar Karakterleri*: Türk boylarının büyük çoğunluğu, Müslüman olduktan sonra İslama aykırı olduğu kanaatıyla eski dini inanç kalıntılarını ve adetlerini terkederken, Kırgızlar, İslamı kabul etmekle beraber, sosyal hayatın tanziminde İslam fıkhi yanında Türk "töre" veya "yasa"sına başvurmuşlar, eski Türk adetlerini muhafaza etmişlerdir.

194. Halil İnalcık, "İslam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, V-VII, 1968-1970, 19-20.

195. İslamın bu özelliğinden yararlanmak isteyen Çariçe II. Katerina (1762-1796) göçebe Kazakları yerleşik hayata geçirmek için onlar arasında Tatar mollalar vasıtasıyla İslam tebliği yaptırmıştır. A. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966, 97-98; S.A. Zenkovsky, *Pan-Türkism and Islam in Russia*, Cambridge, 1960, 50.

Yukarıda İslamın dünyaya yayılma süreci ve İslamlaşmayı sağlayan faktörlere bir nebze değinmiştik. Bu çerçevede Kırgızlara baktığımızda söz konusu süreç ve faktörlerin tam olarak teşekkül etmediğini görüyoruz. Her şeyden önce Arap fatihler Kırgızlara ulaşmamışlardır. Nitekim Kırgızlar, Araplar vasıtasıyla Müslüman olmayı küçümseyerek Özbekler'le "Siz Hz. Ali'nin kılıcı ile müslüman oldunuz" diye alay ederler¹⁹⁶. Kırgızlar bu sözleriyle kendilerinin "irade müslümanı" Özbeklerin "korku müslümanı" olduğunu vurgulamak isterler.

Kırgızlar İslamı daha çok Türkler ve Moğollar marifetiyle tanımışlardır. Karahanlılar ve Çağataylar zamanında Kırgızlar üzerinde tesis edilen İslam siyasi hakimiyeti de gevşek bir bağ ile Kırgızların kendi hanları yönetiminde devam etmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz hanların, zaman zaman baskıya varan gayretleri dışında söz konusu dönemlerde özellikle Kırgızların İslamlaştırılmasına yönelik bir siyaset izlenmemiştir. Zaten İslamın kendisinin de zorla din değiştirmeye izin vermediği bilinmektedir. Dolayısıyla Kırgızlar üstünde önce bir İslam siyasi hakimiyeti kurup sonra tebliğ yapmak gibi bir süreç tam olarak yaşanmamıştır.

Bunun yanında klasik dönemde İslamlaşmaya yol açan faktörlerden cizye ve haraç gibi ekonomik yaptırımlar ve tecrit edilme gibi sosyal uygulamalar da Kırgızlar için sürekli olarak ve tam anlamıyla söz konusu olmamıştır. Kırgızların İslamlaşmasında etkili olan en önemli faktörün mutasavvıflar marifetiyle gerçekleştirilen tebliğ faaliyetleri olduğunu düşünüyoruz.

Kırgızların İslamlaşmasının diğer iki faktörünün de siyasi ve kültürel olduğu kanaatindeyiz. XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya'da İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve Şamanlığın hakimiyet mücadelesi yaşandı. Bu mücadele sonunda Hıristiyanlık¹⁹⁷ kuzeye ve batıya, Budizm kuzeye ve doğuya Tibet, Moğolistan ve Çin'e, Şamanlık ise Sibiryaya ve Altaylara çekildi¹⁹⁸. Türkistan'a ve Türklerin büyük çoğunluğuna İslam hakim oldu. Bu bir bakıma da Asya'nın çeşitli uygarlıklar tarafından paylaşılması anlamına geliyordu. Eğer Togan'ın belirttiği gibi, Türklerin İslamı kabulü Doğu ve Güney Asya uygarlıklarının etkisinden kurtularak, Biruni'nin Yunan uygarlığının bir devamı olarak nitelendirdiği Önasya Uygarlık dairesine girmek olarak değerlendirilirse¹⁹⁹, Kırgızlar insanlığın bugünkü noktaya gelmesinde büyük katkıları olan bu uygarlık dairesinin dışında kalmama yönünde irade ve tercih kullanmışlar, böylece dünya ile buluşmuşlar ve bütünleşmişlerdir. Kırgızların İslamı seçmesi bir yönüyle İslam uygarlık ortamına girmek bir yönüyle de büyük ekseriyeti Müslüman olan Türk dünyasından ayrı kalmamak anlamı taşımıştır.

196. Zakirov, 74.

197. V.V. Barthold, "Orta Asyada Moğol Futuhatına Kadar Hıristiyanlık", çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, I, 47-100.

198. İnan, Şamanizm, 12.

199. Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul, 1970, 81.

Bunun yanında müslümanlarla olan ekonomik ilişkiler de Kırgızlar arasında İslamın benimsenmesinde etkili olmuştur. Daha IX. yüzyılda İpek Yolu güzergahında Araplarla ticari ilişki kuran Kırgızlar güneye in-dikçe müslümanlara olan ekonomik bağlarını güçlendirmişler ve bunun sonucunda müslümanları tanıyıp İslamiyete girmişlerdir.

Özetle bugün dünyadaki Kırgızların hemen hemen tamamı sünni Müslümanlığı benimsemiş durumdadırlar. Yukarıda değindiğimiz gibi Kırgız kültürü ve sosyal hayatı İslam ile bütünleşmiştir. Dini hayatlarındaki zayıflık ve eksiklikler büyük ölçüde bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bağımsızlık sonrasında dini konularda atılan adımlar bu konudaki eksiklikleri ortadan kaldırma yönünde Kırgızın kararlılığı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

- Abramzon, S.M. *Kırgız i ikh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnie Suyazı*, Frunze, 1990.
- Abramzon, Saul, "*Kırgızdardın Etnogenetikalık cana Tarihi-Medeni Baylanışı*", çev. P. Kazımbayev, *Kırgızdar*, II.
- Abulgazi Bahadır Han (ö. 1664), *Şacara-yı Turki*, haz. B. Ahmedov, Taşkent, 1992.
- Ahmedov, Börübay, *Tarihten Sabaklar*, Taşkent, 1994.
- Akyüz, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, 1995.
- Ali Şir Nevai, *Nesayimu'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve*, haz. K. Eraslan, İstanbul, 1979.
- Arat, R. R., "*Hakim Ata*", *İ. A.* V/1.
- Arat, R. R., "*Kırgızistan*", *İ. A.* VI.
- Arat, R. R., "*Küçüm Han*", *İ. A.*, VI.
- Arnold, T. W. *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. H. Gündüzler, Ankara, 1982.
- Artıkbayev, Kaçkınbay, "*Kıtay Kırgızdarnın Tarihiçi İlimpozu*", *Kırgızdar*, I.
- Bakırov, F., *Çar Türkistanında Sud, Şeriat, Adat*, Taşkent, 1967.
- Balyalieva, T. C., "*Dini İşenim, Salt Sana, Urp Adatlar*", *Kırgız SSR Ensiklopediyası*, Frunze, 1983.
- Barthold, V. "*History of the Semirechye*", *Four Studies on the History of Central Asia*, çev. V.T. Minorsky, zLeiden, 1962.
- Barthold, V. V. "*Orta Asyada Moğol Futuhatına Kadar Hıristiyanlık*", çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, I, 47-100.
- Barthold, V. V., "*Çağatay*", *İ. A.*, III.
- Barthold, V. V., "*Kara-Hıtaylar*", *İ. A.*, VI.
- Barthold, V. V., "*Kırgız*", *EI* (New edition).
- Barthold, V. V., "*Kırgızdar, Tarihi Oçerk*", *Kırgızdar II*, çev. D. Süleymankulov.

- Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.
- Baycigitov, Kalıbek, **Kırgız Miftleri, Ulamıştari cana Legendeları**, Frunze, 1985.
- Baytur, Enver, **Kırgız Tarihinin Leksiyaları**, I-II, Bişkek, 1992.
- Bazarbayev, Şamşı, **Ruhi Medeniyet cana Din**, Oş, 1995.
- Bennigsen, A. Quelquejay, Ch. L., **Sufi ve komiser**, çev. O. Türer, Ankara, 1988.
- Bernştam, N. "Yenisey Kırgızdarnın Bizim Eraya çeyin VI-X. Kılımlarda Koomduk Ekonomikalık Tuzuluşu", çev. M. Kocabekov, **Kırgızdar II**.
- Biçurin, N. Ya. "Bayırki Mezgilde Orta Aziyada Caşagan Elder Turaluu Maalımattardın Cıynagi", **Kırgızdar, I**.
- Boribay, Ahmedov, **Emir Timur'nu Yad Etip**, Taşkent, 1996.
- Bulliet, R., **Conversion to Islam in the Medieval Period**, Chambridge, 1979.
- Camgirçinov, B., **Kırgızı v Sostav Rossii**, Moskova, 1959.
- Canıbekov, Ceenbek, **Kırgız Ruhundagi Sosialdik-Filosofialık İdeyalar cana Köz Karaştar**, Oş, 1996.
- Cebecioğlu, Etem, "Hallac-ı Mansur", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXX, 1988.
- Cigitov, S., "Adabi Baylanıştardın Tarihinan", **Ala Too**, 1983/1.
- Corategin, T., Ömürtegin, T., "Hunnu Doorundagi Babalarımız", **Kırgızdar, III**.
- Coşan, M. Esad, "İslami Türk Edebiyatında Ukkaze Hikayesi", **A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXVI, 1983.
- Cüveyni, **Ata Melik, Tarih-i Cihangüşa**, çev. M. Öztürk, Ankara, 1988.
- Dennett, D. C., **Conversion and the Poll-tax in Early Islam**, Chambridge, 1950.
- Dercanov, S. B., "İslamning Kırgızistanga Taraluu Ereşelikleri", **Sovettik Şığış Respublikalarında İslam**, haz., K. Ş. Şulembayev, Almatı, 1987.
- Devlet, Nadir, "Çağatay Devleti", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, İstanbul, 1989.
- Eberhard, D. W., **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. N. Uluğtuğ, Ankara, 1942.
- Ebu Tahir Hoca Semerkandi, "Samariye", **Miras**, haz. B. Ahmedov başkanlığında bir komisyon, Farsçadan Özbek Türkçesine çev. Abdulfumin Sattari, Taşkent, 1991.
- Eliade, Mircea, **Shamanism**, çev. W. R. Trask, New-York, 1994.
- Esin, Emel, "Türklerin İslamiyete Girişi", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987.
- Genç, R., "Karahanlılar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1989.
- Grenard, M. F., "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", çev. O. Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1993.
- Gürsoy-Naskali, Emine, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Ankara, 1995.
- Hasan Ata Abeşi, **Türki Kavimler Tarihi (Mufassal Tarih-i Kavm-i Türki)**, haz. P. Ravşan, Taşkent, 1995.
- Hudgson, M. G. S., **The Venture of Islam**, Uni. Of Chicago Press, 1974.
- İbn Batutâ, **Rihle**, Mısır, t.y.
- İbnu'l Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut, 1386/1966.

- İnalçık, Halil, "İslam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, V-VII, 1968-1970.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- Karaev, Ömürkul, "Bayırkı Türk Estelikleri cana Arap-Pers Avtorları Kirgızdar cana Kirgızistan Conündö", *Kirgızdar*, I.
- Karasayuu, Hüseyin, *Kamus Naamadan Corop*, Bişkek, 1992.
- Karasevey, Hüseyin, *Nakil Sözdër*, Frunze, 1982.
- Khudyakov, Yu. "Yenisey Kirgızdarning Tarihi", çev. E. Nuruşev, *Kirgızdar*, I.
- Kirgız SSR Tarihi**, Komisyon, Frunze, 1973, I.
- Kirgızdar**, I, haz. K. Cusupov, Bişkek, 1993.
- Kirgızdar**, II, haz. K. Cusupov, Bişkek, 1993.
- Kirgızdar**, III, haz. K. Cusupov, Bişkek, 1995.
- Köprülü, Fuat, "Ahmed Yesevi", İ. A. I.
- Köprülü, F. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981.
- Köprülü, F. *Türkiye Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981.
- Likety, "Kirgız Kavmi İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925.
- Lokkegaard, F., *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen, 1950.
- Mahmud Kaşgari, *Divan-ı Lügat ü Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1985.
- Makrinin, V.P., Polskih, V.M. *Kirgızistan Tarihi*, Rusçadan çev. D. Saparaliyev, B. Bar-kayev, Bişkek, 1995.
- Mambataliev, S., *Sufizm cana Aning Kirgızstandağı Akımdarı*, Frunze, 1972.
- Manas Eposu**, anlatan, C. Mamay, haz. O. Satışkızı, Taşkent-Oş, 1995.
- Massignon, L., "Hallac-ı Mansur", İ.A., V.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- Mevlana Ali b. Hüseyin es-Safi, *Reşahat Ayn el-Hayat*, haz. N. F. Kısakürek, İstanbul, 1993.
- Mirza Ulughbek, **Tarih-i Erba-ı Ulus, Tört Ulus Tarihi**, Farsçadan Özbek Türkçesine çev. B. Ahmedov, M. Haseni, Taşkent, 1994.
- Nasirdintegin, T., **Bars Bek Kirgızdardın Kaganı**, Bişkek, 1993.
- Ocak, A. Yaşar, **Bektaş Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri**, İstanbul, 1983.
- Osmanali Siddikoğlu, **Tarih-i Kirgız-ı Şadmaniye (Kirgız Sancırası)**, haz. H. Karasayooğlu, Frunze 1990.
- Ömerbekov, T. N., Corategin, T. K., **Kirgızdardın cana Kirgızstandın canı Doordogu Tarihi, (XVII-XVIII. Kılıb başı)**, Bişkek, 1995.
- Özkan, İsa "Manas destanı'nda İslami Unsurlar", **Manas Destanı'nın Türk ve Dünya Edebiyatındaki Yeri** paneli tebliğ özeti, T. D. V. Haber bülteni, Mayıs-Temmuz, 1975, sayı. 34-35.
- Petrov, **Oçerki Feodalnikh Otnoşehniy u Kirgızov v XV.-XVI. Vekah**, Frunze, 1961.
- Pritsak, O., "Karahanlılar", İ. A. VI.

- Pulleyblank, "The Name of Kirghiz", *Central Asiatic Journal*, XXXIV, 1990.
- Radloff, *Sibirya'dan II*, çev. A. Temir, İstanbul, 1996.
- Rasonyi, Laslo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul, 1994.
- Sadettin Buluç, "Şaman", İ. A. X.
- Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996.
- Seyyid Mübaşir Süleyman Kasani, *Orta Asya Tarihi*, I-II, Medine, 1991.
- Soltanoyev, Belek, *Kızıl Kırgız Tarihi*, I, Bişkek, 1993.
- Şabdanuulu, Kemel "Şabdan Cönündö Kıskaca Tarih", Şabdan Batır, haz. N. Kaparov, Bişkek 1992.
- Şerefeddin Ali Yezdi, *Amir Timur Acdadları*, (Yezdi'nin Zafername adlı eserinin mukaddimesinin tercümesi) çev. A. Böriyev, Taşkent, 1992.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
- Talip Molda "Kırgız Tarihi", *Kızgızdar*, II.
- Talip Molda "Kırgız Tarihi, Uruçuluk Kuruluşu, Türü Saltlar", *Kızgızdar*, II.
- Taymas, A. *Kazan Türkleri*, Ankara 1966.
- Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 1988, 146.
- Tenişev, Edham, "Uluttuk Doorgoçeyinki Kırgız Adabi Tili Cönünde", *Kırgızdar*, II.
- Togan, Z. V. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1982.
- Togan, Z. V. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul, 1970.
- Togolok Moldo, "Tarih, Tupku Atalar", haz. K. Botoyarov, *Kırgızdar*, II.
- Urstanbekov, B. Y., Corayev, T. K. *Kırgız Tarihi*, Frunze, 1990.
- Usenbayev, *Obşestvenno-Ekonomiçeskie Otnaşenia Kırgızov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*, Frunze; 196.
- Üseyin Acı, "Kırgız Sancırası", *Kırgızdar*, II.
- Yüce, Nuri, "Manas Destanında İslami Unsurlar", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Çağatay Han", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, VIII.
- Zakirov, S., "Kocabaş" Eposunun Keebir Maseleleri, Frunze, 1960.
- Zakirov, S., *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1996.
- Zenkovsky, A. *Pan-Türkism and İslam in Russia*, Cambridge, 1960, 50.